

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Т. Ф. АЛЕКСЕЄНКО

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: МОЖЛИВОСТІ Й РИЗИКИ

науково-методичний посібник

“Педагогічна думка”

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Т.Ф.АЛЕКСЕЄНКО

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: МОЖЛИВОСТІ Й РИЗИКИ

(соціально-педагогічний аспект)

Київ – 2007

УДК 316.61

ББК 60.5

С 69

У науково-методичному посібнику викладено теоретико-методологічні підходи до визначення сутності й змісту соціалізації особистості, розкрито її види і механізми, місце у контексті соціальної педагогіки і особливості її співвіднесення з вихованням, основні детермінанти соціалізаційного процесу, можливості й ризики соціалізації особистості в умовах трансформації сучасного суспільства, стан дитинства в сучасних соціокультурних реаліях, феномен соціального сирітства і його причини, шляхи попередження та профілактики негативних тенденцій і проблем на засадах позитивної соціалізації дитини в умовах найближчого соціального оточення; представлено концепцію соціально-педагогічного патронату молоді сім'ї як можливого дієвого механізму оптимізації умов первинної соціалізації, створення цілісного виховуючого середовища за місцем проживання і посилення соціальної функції контролю суспільства.

Посібник розрахований на студентів, аспірантів, а також науковців, які навчаються і працюють у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи.

Рецензенти:

дійсний член АПН України,
доктор психологічних наук, професор

І. Д. Бех;

доктор педагогічних наук, доцент

О. В. Безпалько.

ISBN 978-966-644-053-5

© «Педагогічна думка», 2007

© Інститут проблем виховання, 2007

З М І С Т

Передмова	4
Розділ 1. Теоретичний аспект проблеми соціалізації особистості	7
1.1. Суть соціалізації особистості як соціального явища.....	7
1.2. Соціалізація особистості в основних категоріях соціальної педагогіки	32
1.3. Соціалізація і виховання дитини	55
Розділ 2. Соціалізація дитини у контексті сучасних реальних можливостей і ризиків	64
2.1. Дитинство в сучасних соціокультурних реаліях	64
2.2. Образ світу в соціальному досвіді сучасних дітей.....	73
2.3. Феномен соціального сирітства і соціальної безпорадності	93
2.4. Причинно-наслідкові зв'язки віктимізації особистості у процесі її соціалізації	102
2.5. Основні детермінанти можливостей і ризиків сучасної соціалізації	112
2.6. Етичні імперативи соціалізації дитини у сім'ї як основа набуття позитивного соціального досвіду особистості	118
Розділ 3. Концепція соціально-педагогічного патронату молоді сім'ї.....	130
Висновки.....	146
Теми для самостійної роботи і рефератів	148
Література.....	149

Ввійдемо в зал суду з думкою
про те, що і ми винуваті...
Ф.М.Достовєвський.

ПЕРЕДМОВА

Проблема соціалізації особистості та її аспекти все більше привертає увагу суспільства, педагогів і науковців, а саме поняття “соціалізація” стало одним із провідних у соціології, соціальній педагогіці, соціальній психології, філософії та інших науках, що зумовлено необхідністю системного розгляду феномену розвитку людської особистості, особливо в нових соціально-економічних умовах, вивчення його особливостей і закономірностей.

Тенденції глобалізації і динамічного розвитку соціальних процесів супроводжуються як позитивними, так і негативними явищами становлення нового суспільства, актуалізують вироблення нової філософії життя і парадигми педагогіки, орієнтованих на більш повне враховування нетрадиційних форм міжпоколінних взаємин, що формуються на нових культурних цінностях.

З прискоренням інформаційного, технічного і соціально-економічного розвитку суспільства основу життєвих цінностей формують сучасність і майбутнє: діти все менше орієнтуються на традиції пращурів і більше довіряють ровесникам з референтної групи, що загострює “проблему батьків і дітей”; прагнуть до соціальної успішності й матеріального благополуччя, далеко не завжди пов’язуючи їх із планами на офіційну сім’ю та її стабільність.

Політична нестабільність, міжнаціональні протиріччя, інтеграція культур супроводжуються кризою ідентифікації особистості і проблемами її культурного самовизначення, вироблення соціальної позиції, засвоєння і повноцінної реалізації соціальних ролей. Подібні проблеми виникають і в прийомних сім’ях, де виникає конфлікт різних культур і субкультур, зокрема, на побутовому, регіональному і етнічному рівнях. Суперечливо формується соціальна ідентичність особистості, оскільки її джерелом є групова свідомість, а в сучасних умовах розвитку суспільства вона все більше стає нестабільною, диференціюється і має різновекторну спрямованість. Це ускладнює „пошук особистості самої себе”, вироблення чітких орієнтирів і моделей поведінки на основі набутого соціального досвіду та оцінки різних соціальних явищ на основі балансу суб’єктивного і об’єктивного. Характерною ознакою сучасності є потреба “самопіару”, самоствердження (у будь-

який спосіб, навіть, якщо він не узгоджується з суспільними нормами) і реалізації індивідуальності. Значною мірою це можна пояснити реакцією на загрозу тоталітаризму у ХХ ст. і потребою відчувати безпеку і впевненість у собі, які базуються на усвідомленні власної цінності й цінності свого життя.

Загалом соціокультурна ситуація в останні десятиліття має чимало позитивних і негативних тенденцій, які інколи важко трактувати однозначно: зросли значимість індивідуально-особистісного у всіх проявах життя сучасної людини, можливості самореалізації, все більше шанується право кожного бути самим собою. Прогрес? Безперечно, якщо особистість духовна, орієнтована на позитивну зміну себе і суспільства. А якщо ні? Якщо вона накопичила негативний досвід взаємодії і вважає його єдино правильним... Сучасність актуалізує проблему наявності великих можливостей і великих ризиків, як для окремих членів суспільства, так і всього соціуму.

Ця неоднозначність посилюється тим, що порушені звичні інститути соціалізації та деформовані їх функції (це особливо актуально щодо сучасної сім'ї), тривають втрата ідеалів старших поколінь, переоцінка цінностей і зміна в індивідуальних системах цінностей. Негативні процеси в суспільстві призвели до поширення соціального сирітства, в тому числі до найгірших його форм – безпритульності й бездоглядності дітей, які мають батьків; до зростання нетерпимості й агресії у стосунках між людьми, до втрати життєвих орієнтирів, несформованості соціальної компетентності.

Зростає кількість і навантаження стресових ситуацій. У суспільстві збільшилась кількість дітей та дорослих, віднесених до груп ризику. Такими в першу чергу є: діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; особи з обмеженими фізичними і психічними можливостями; підлітки з девіантною поведінкою і різними адикціями (залежностями), в тому числі з нарко-, алкогольно, комп'ютерною та ігровою залежністю; засуджені за різні злочини і ті, хто вже повернувся з місць позбавлення волі; емігранти; пенсіонери та інші, у кого є проблеми, пов'язані з особливостями соціальної адаптації до нових соціокультурних умов середовища, з соціальними орієнтаціями і з набутим негативним соціальним досвідом. Усі вони мають свої специфічні проблеми, а тому потребують і відповідної допомоги в адаптації до нових суспільних норм та у самореалізації в цих умовах. Така допомога можлива лише в результаті накопичення і синтезу знань, що стосуються сутності соціального становлення особистості, різних типів соціального середовища і соціальних впливів з метою створення більш повного уявлення про їх особливості у сучасному суспільстві й осмислення цілісного соціалізаційного процесу, визначення адекватних до конкретних проблем шляхів і вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо їх попередження та подолання.

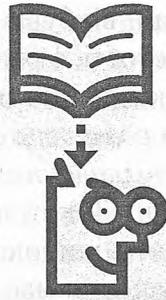
Цим була зумовлена потреба підготовки науково-методичного посібника, який би розкривав суть і зміст соціалізації особистості як з точки зору науки, так і практики реального життя. Його структурування на три розділи (теоретичний, практично спрямований і прогностичний), на наш погляд, дозволяє розкрити соціалізацію на основі законів діалектики, з позиції можливостей соціального розвитку особистості й аналізу ризиків на конкретних фактах реального життя, а також можливих перспектив нейтралізації та профілактики цих ризиків, створити цілісне уявлення про неї у взаємозв'язку теорії і практики, загального і часткового, як процесу, умови і результату.

Соціалізація є провідною категорією соціальної педагогіки – науки, яка динамічно розвивається в останні десятиліття – тому в посібнику вона розглядається не тільки з позиції різних наук, зокрема, педагогіки, психології, філософії, соціології та андрагогіки, в надрах яких вона зародилася, а й як процес і результат набуття соціального досвіду дитини внаслідок різних видів діяльності, спілкування, виконання соціальних ролей у близьких і віддалених колах соціальної взаємодії, засвоєння моделей поведінки в різних життєвих ситуаціях і у взаєминах з різними агентами соціалізації, насамперед, з батьками, ровесниками, педагогами, іншими значимими людьми і в різних соціальних середовищах – сім'ї, школі, вулиці.

З позиції структурного аналізу соціалізація розглядається нами як сукупність її компонентів: соціальної адаптації (процесу пристосування до змінених умов чи вимог), виховання (спеціально організовані, контрольовані впливи), стихійних впливів, індивідуалізації.

Особлива увага приділяється проблемі оптимізації умов соціалізації особистості у її найближчому оточенні і з перших років життя дитини. З цих міркувань до книги включено Концепцію соціально-педагогічного патронату молодій сім'ї. Її можна розглядати і з позиції дієвого механізму створення цілісного виховуючого середовища на основі активізації громади з метою профілактики девіантної поведінки дітей і молоді, зміцнення інституту сім'ї, підвищення ефективності соціально-педагогічної роботи за місцем проживання, об'єднання зусиль усіх агентів соціалізації, незалежно від їх секторальної стратифікації.

Посібник адресовано студентам, аспірантам гуманітарних вузів і соціально-педагогічних спеціальностей, науковцям, а також практичним працівникам соціальної педагогіки і соціальної роботи.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Людина – соціальна істота. З перших днів свого життя вона включається у соціальну взаємодію і в такий спосіб накопичує досвід спілкування, який з роками збагачує, осмислює і переосмислює. Цей досвід, суб'єктивно засвоєний, стає невід'ємною часткою особистості. Завдяки йому людина набуває своєї неповторності, а сам процес такого особистісного зростання лежить в основі її соціалізації. Що криється за цим терміном? У чому його суть і зміст? Чи однозначно він трактується у різних наукових теоріях? Розгляду цих та інших питань присвячено перший розділ.

1.1. Суть соціалізації особистості як соціального явища

Пригадуєте, чим закінчується фантазія Р. Кіплінга “Мауглі”? Дитина, яка виросла серед тварин, стає людиною, адаптується до норм людського життя. У науковій термінології таке явище отримало назву “ефект Мауглі”. Цікаво, а чи можливе таке насправді?

Виявляється близько 30 спеціально проведених вченими подібних експериментів у різних країнах світу успіху не мали. Отже, це свідчить про те, і це доведено експериментально, що людина народжується людиною, а особистістю стає. При цьому основним середовищем олюднення, безумовно, є людська спільнота, де індивід набуває нових знань, досвіду життєдіяльності й спілкування, навчається творчо їх застосовувати у різних життєвих ситуаціях, долучається до культури. У такий спосіб і в ди-

наміці кількісних та якісних змін відбувається соціальний розвиток людини, її становлення як особистості, і розвиток людського суспільства, активною рушійною силою якого виступає така особистість. *Особистість – це феномен суспільного розвитку, соціальний індивід, суб'єкт суспільних відносин, діяльності й спілкування.* Отже, людина стає особистістю у процесі соціальної взаємодії. Такий процес отримав назву “соціалізація”, а саме поняття стало досить широко вживаним у сучасних гуманітарних науках. Хоча його тлумачення має багато варіантів, які різняться концептуальними підходами в розумінні суті і змісту, повнотою їх розкриття і спробами фахівців у систематизації базових наукових категорій із його залученням.

У чому ж суть таких підходів? На чому вони базуються? Відповідь на ці запитання можна спробувати знайти як в етимології самого поняття, так і в тих концепціях, які його розкривають з позиції різного розуміння ролі людини у самому процесі соціалізації.

Сучасна наука володіє значною кількістю концепцій соціалізації особистості, які були запропоновані різними галузями знань – і це не дивно, адже саме поняття настільки містке, що його сутність і зміст виходять за рамки однієї науки. У гуманітарні науки термін “соціалізація” прийшов із політекономії, де його першочерговим значенням було “осуспільнення” стосовно землі і засобів виробництва. Автором терміну “соціалізація” відносно людини вважають американського соціолога Ф.Г.Гіддінгса, який у 1887 році у книзі “Теорія соціалізації” використав його у значенні, близькому до сучасного, і тлумачив як “розвиток соціальної природи чи характеру індивіда, підготовка до соціального життя”. Він вважав, що:

- соціалізація як процес відбувається як у результаті стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із “свідомим планом”;
- впливи, що виходять від сім’ї, школи та інших соціальних інститутів, мають виховну спрямованість і покликані формувати в індивідів сукупні реакції, адекватні впливам соціального середовища;
- підсумком соціалізації повинна бути така поведінка, яка забезпечує взаєморозуміння та комунікацію людей і відповідає суспільній свідомості [15, 22].

Значний внесок у розробку теорії соціалізації зробив американський соціолог Т. Парсон. Він концептуально пов’язує соціалізацію з процесом інтеграції індивіда в соціальну систему, яка відбувається шляхом інтерналізації, прийняття як власних загальноприйнятих норм і цін-

ностей, у результаті чого слідування таким стандартам поведінки стає потребою індивіда, елементом його мотиваційної структури [49].

На дещо ширше розуміння соціалізації вийшли французькі соціологи, які трактують її як сукупність взаєморозумінь, взаємовідносин із суспільством, в які індивід вступає в процесі формування як особистість. Саме таке трактування простежується у дослідженнях, які вивчають вплив групи на індивіда й індивіда на групу, з метою з'ясування, що й кому передається у результаті такої взаємодії. Особливо яскравим представником такого напрямку є Дж.Дьюї, який вважав, що соціальне становлення особистості є постійною “реконструкцією” її досвіду, в результаті чого людина змінює світ і змінює сама себе [3]. Значним внеском у теорію соціалізації були ідеї Г.Тарда щодо механізмів соціалізації особистості. Він вважав, що до них відносяться: імітація, наслідування, ідентифікація, керівництво [67]. У подальшому ці вихідні позиції було розгорнуто, доповнено і обґрунтовано (інколи на взаємовиключних позиціях) у численних працях зарубіжних та вітчизняних вчених, представників різних гуманітарних наук.

Сутність соціалізації дозволяє виокремити в ній філософський, соціологічний, психологічний і педагогічний аспекти. Однак, найповнішу його характеристику забезпечує тільки міждисциплінарний підхід на основі дотримання методологічної цілісності, яка визначається методологічними принципами та інтегрованою природою її проходження і детермінації.

Термін “соціалізація” в російській і вітчизняній педагогіці був провідним у теорії соціального виховання. Соціальну обумовленість виховання розкривав у своїх роботах В.П.Каптерев. Він же зазначав і односторонність педагогіки, яка обмежує молоде покоління жорсткими рамками норм і правил, тим самим викликає у нього невдоволеність, яка з роками накопичується [27]. Це було підтверджено у процесі комуністичного виховання молоді за радянських часів.

Майже до 60-х років ХХ ст. у контексті соціалізації практично всі радянські вчені-педагоги зосереджували увагу на розвитку людини у дитячому, підлітковому і юнацькому віці, а підхід до розуміння соціалізації та оцінки об'єктивності її процесів вибудовували з позиції “соціалістичності”. Лише в останні десятиріччя дитинство перестало бути єдиним фокусом інтересу педагогів і дослідників. Об'єктивно підвищився інтерес до процесу соціалізації дорослих і людей похилого віку. Хоча більшість представників західної науки, зокрема соціальної педагогіки, практично завжди стояла на позиціях того, що необхідно бути однаково уваж-

ними до людей різного віку. В цьому криється логіка виховання, соціального розвитку наступних поколінь.

З 60-х років ХХ ст. у радянську наукову літературу почали проникати елементи західних концепцій соціалізації, які послужили поштовхом до об'єктивного аналізу проблеми соціалізації особистості у радянській філософії, соціології і соціальній психології. До цього долучалися відомі вчені Б.Г.Ананьєв, Г.М.Андреева, П.С.Лебедев, Б.Ф.Паригін та ін. Особливий внесок вони зробили у міждисциплінарне дослідження людського “Я” і встановлення залежності змісту соціалізації від змінених умов.

Наприкінці 80-х початку 90-х років ХХ ст. поняття “соціалізація” і пов'язана з ним проблематика набули особливої актуальності й висвітлені в роботах І.Кона, А.Мудрика, В.Сластьоніна, І.Ісаєва, А.Міщенко, Е.Шиянова, В.Смирнова. Новий розвиток вони отримали в працях дослідників Н.Голованової, М.Гуліної, І.Зверєвої, А.Капської, В.Крисько, І.Липського, М.Лукашевича, Г.Лактіонової, Л.Мардахаєва, С.Пальчевського, М.Плоткіна, М.Туленкова, Є.Щуркової та ін. В основі їх наукових розробок – об'єктивне вивчення різновекторних впливів соціума на особистість, що піддаються врахуванню, і дослідження активності індивідів різного віку та різної статі у процесі соціалізації.

Аналіз різних теоретичних підходів до розуміння суті соціалізації дозволяє виокремити з них найвідоміші й поширені, зокрема такі, як: особистого контролю, соціальної ідентичності, міжособистісного спілкування, адаптивну, рольову, критичну, когнітивну, інкультурації, соціального навчіння, психодинамічну та інші, які пропонують відповідні моделі соціалізації і соціальної поведінки особистості. Коротко зупинимося на їх суті та перспективах у контексті сучасного соціального становлення особистості.

Психодинамічна теорія особистості й відповідна їй модель особистого контролю. Її витоки – у теорії психоаналізу. З.Фрейд поведінку людини, її соціальну активність пояснює проявами енергії інстинктів двох основних груп: інстинктів життя і смерті. Найсуттєвішими для розвитку особистості він вважав сексуальні інстинкти. Інша група – інстинкти смерті – знаходяться в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самовбивств і вбивств. Будь-який інстинкт має чотири характеристики: джерело, мету, об'єкт і стимул. На його думку, більшість соціально-психологічних феноменів можна зрозуміти у контексті зміщення двох первинних інстинктів: сексуального і агресивного. Наприклад, соціалізацію дитини можна частково пояснити як результат поступового зміщення сексуальної потреби від одного об'єкта до іншого, відповідно того, як вимагають

батьки і суспільство. Не маючи можливості отримувати задоволення тепер і безпосередньо, люди навчилися зміщувати свою інстинктивну енергію на інших людей, інші предмети й іншу діяльність. Таким чином, як вважає З.Фрейд, виникають політичні, релігійні, економічні й інші інститути соціалізації.

Згідно психоаналітичної теорії в процесі соціалізації у людини, в залежності від того, звідки виникає для неї загроза, виявляються три типи тривоги: реалістична, невротична, моральна. Для захисту від цих типів тривоги вона включає захисні механізми, такі як: витіснення (видалення із свідомості тих думок і почуттів, які викликають страждання), проекція (приписування, перекладання своєї провини на інших), заміщення (перенаправлення своїх інстинктів із загрозовішого, сильнішого суб'єкта чи об'єкта на слабший чи менший. Наприклад, у ситуаціях, коли дітей карають батьки, свою злість і образу вони переносять на менших братів чи сестер), раціоналізація (викривлення реальності з метою захисту самооцінки, використання хибної аргументації з метою свого виправдовування), реактивні утворення (зворотні дії і реакції, особливо у контексті соціально схвалюваної поведінки на протигагу тим, що викликають осуд), регресія (повернення до дитячих моделей поведінки), сублімація (виявлення інстинктів через соціально прийнятні думки і дії з метою адаптації до ситуації і її вимог), заперечення (заперечення реальності травмуючої ситуації. Наприклад, коли відмовляються повірити у смерть близьких).

Для теорії соціалізації також цікавими є положення З.Фрейда відносно природи людини. В його теоретичній системі відсутні такі поняття, як свобода вибору, особиста відповідальність, воля, самовизначення. Він вважав, що люди не здатні обирати між альтернативними варіантами поведінки і вчинків, вони не тримають під контролем хід подій свого життя. Разом з тим, він був переконаний, що: тип характеру людини утворюється в ранньому дитинстві; люди живуть у суб'єктивному світі почуттів, емоцій, відчуттів і смислів; вони не вибудовують свою поведінку усвідомлено; мотивами поведінки є бажання зняти неприємну напругу; унікальність індивідів обумовлена зовнішніми реаліями; розвиток особистості відбувається під впливом оточуючого середовища, особливо його протиріч; розуміння людини можливе тільки за умови її цілісного вивчення; поведінку неможливо зрозуміти поза контекстом динамічної взаємодії трьох структур психічного життя – ід (успадковане, чуттєве), еґо (психічна активність з метою ефективної взаємодії із суспільством), суперєґо (морально-етичні утворення, інтеріорізована система соціальних норм і стандартів поведінки) [70, 105 - 137].

Заради справедливості зазначимо, що З.Фрейд як основоположник психоаналізу вибудовував свої концепції майже виключно на власних клінічних спостереженнях над хворими невротиками та на психоаналізі, а тому багато з них ще потребують емпіричної перевірки. Однак, більшість з них сьогодні досить ефективно використовуються у сімейній психотерапії.

В інтерпретації вищезгаданих положень психодинамічної теорії з позиції проблеми соціалізації і її соціально-педагогічної сутності, основне завдання полягає в тому, щоб розвивати соціальні якості людини, спрямовувати її на інтелектуальне усвідомлення помилок і досягнень у власній поведінці.

Психодинамічна модель соціалізації, яку запропонував К.Левін, ґрунтується на ідеї про те, що поведінка людини, особливості її соціального життя зумовлюються структурою певних потреб, які можуть збільшуватися, змінюватися, доповнюватися тощо; що у кожній людині існує свій “життєвий простір” як психологічний феномен, у якому поєднуються бажання, інтереси, потреби і цілі, афективна і волевольова сфери, а соціальна поведінка людини – це завжди зміна її життєвого простору; що дорослі постійно наступають, чинять замах на життєвий простір дітей, встановлюючи різні соціальні бар’єри у вигляді традицій, норм, вимог тощо; що є “фізичні” і “психологічні” середовища.

Механізм соціалізації особистості, на думку К.Левіна, такий, що ефективність чи сила цих соціальних бар’єрів у кожному конкретному випадку залежить від характеру самої дитини, її потреб, мети, претензій і від того, як вони проектуються в її індивідуальному життєвому просторі.

У сучасних умовах розвитку суспільства і проходження процесу соціалізації особистості ці ідеї К.Левіна активно використовують реклама, шоу-бізнес, система ЗМІ як свою технологічну формулу: необхідно впливати безпосередньо не стільки на людину, скільки на сприйняття нею життя, формування життєвих сценаріїв; нав’язувати їй певні установки, цілі і моделі поведінки.

Ідеї К.Левіна були розвинуті в роботах ще одного представника психодинамічного спрямування в теорії особистості – Ф.Хайдера. Він відштовхувався від того, що людина завжди прагне створити цілісну картину світу, щоб мати можливість пояснити собі ті події, що відбуваються, а також поведінку людей. Сприйняття соціального світу людиною Ф.Хайдер пояснює у наступних категоріях: намір (“хочу – не хочу”); здібність (“можу – не можу”); відповідальність (“за все – за ніщо”); моральна оцінка (“хороший-поганий”). Пізніше його вчення лягло в основу численних

досліджень у контексті психології сприйняття людини людиною, соціального впливу і ролі переконань як засобів соціалізації, зокрема виховання [16, 59 – 61].

Психосоціальна теорія особистості і модель соціальної ідентичності особистості запропонована прибічниками психоаналітичної концепції. Її автор, як і автор термінів – Е. Еріксон, яскравий представник его-психології. Він вважав, що розвиток особистості відбувається протягом усього життя людини; що соціальна ідентичність – це особлива особистісна структура, яка визначається уявленнями людини про саму себе одночасно на трьох планах: соматичному, особистісному і соціальному. Вона усвідомлюється і переживається як потреба належати до певного соціального середовища і певної соціальної групи людей, уникати самотності та зберігати при цьому свою неповторність.

На думку Е.Еріксона – становлення соціальної ідентичності є найважливішим завданням соціалізації та виховання і є процесом перетворення життєвого досвіду в індивідуальне “Я”. Тому такий розвиток відбувається протягом усього життя, відповідно до вікових стадій і криз, і визначається своєрідною єдністю та протиріччям соціальної і персональної складових його соціальної ідентичності. Кризи розв’язуються шляхом вибору, наслідком якого є зміна соціальних ролей і позицій, переосмислення ставлення до себе й інших, збагачення новим позитивним соціальним досвідом, адаптацією у соціумі. Його аналіз соціалізації можна простежити на прикладі опису відмінностей в особливостях восьми стадій психосоціального розвитку, а саме:

- маляцтво: базальна довіра – базальна недовіра;
- раннє дитинство: автономія – сором і сумнів;
- вік гри: ініціатива – провина;
- шкільний вік: працелюбність – відчуття неповноцінності;
- юність: его-ідентичність – рольове змішування;
- рання зрілість: інтимність – ізоляція;
- середня зрілість: продуктивність – інертність;
- пізня зрілість: его-інтеграція – відчай.

Положення Е.Еріксона відрізняються від фрейдівських, особливо щодо природи людини. Такими в його теорії є наступні:

- Свобода – детермінізм. Поведінка людини завжди детермінована. Однак, індивід сам несе відповідальність за свої успіхи і невдачі.
- Раціональність – ірраціональність. Люди чинять розсудливо.
- Холізм – елементалізм. Люди завжди діють у рамках матриці найскладніших особистісних, культурних та історичних впливів.

- Конституціоналізм – інвайроменталізм. Розвиток особистості зумовлений факторами батьківського виховання, культури й історії.

- Мінливість – незмінність. Людина постійно еволюціонує і справляється з проблемами, які постають перед нею на кожній стадії розвитку.

- Суб'єктивність – об'єктивність. Суб'єктивні переживання розкриваються через довіру, недовіру, надію. Здатність долати психосоціальні кризи (вони завжди мають індивідуальний перебіг) залежить від попереднього досвіду їх подолання. Психосоціальні стадії і кризи завжди об'єктивно детерміновані.

- Гомеостаз – гетеростаз. Успішно долаючи кризи людина зростає як особистість і розширює свої можливості.

- Пізнавальність – непізнавальність. Пізнавальність природи людської особистості ґрунтується на концепції життєвого циклу [70, 214 – 239].

Цікавим є той факт, що Е.Еріксон перевіряв свої ідеї у дослідженнях щодо ігрової поведінки дітей, соціальної поведінки підлітків, проблем ідентичності у темношкірої молоді, нонконформізму в юності.

За даними своїх досліджень він зробив висновки про те, що: перед підростаючими поколіннями стоїть два основних питання: “Хто я такий?” і “Як я впишусь у світ дорослих?”; у культурі з жорсткими соціальними нормами, де діє велика кількість обмежень і норм щодо соціальних і статевих ролей, проблеми ідентичності мінімізовані, оскільки невеликим є вибір можливостей; якщо демократія поєднується з технологічно обумовленими викривленнями соціального світу, криза ідентичності посилюється; проблема ідентичності ускладнюється у зв'язку з надзвичайно швидкими соціальними змінами, які потребують перегляду основних цінностей і норм; у сучасних умовах криза ідентичності проявляється у трьох основних сферах поведінки підлітків: проблема вибору кар'єри, членство у групі ровесників, вживання алкоголю і наркотиків.

Центральним для створеної Е.Еріксоном теорії є епігенетичний принцип, який розкривається в 2-х позиціях:

- 1) особистість розвивається ступенево. Перехід з одного ступеня на інший обумовлений готовністю особистості рухатися в напрямку подальшого зростання, розширення усвідомленого соціального кругозору і радіусу соціальної взаємодії;

- 2) суспільство, в принципі, влаштоване так, що розвиток соціальних можливостей людини сприймається схвально. Суспільство намагається сприяти збереженню цієї тенденції, а також підтримувати як належний темп, так і правильну послідовність розвитку [70, 219].

Індивідуальна теорія особистості і модель індивідуальної поведінки.

Виникла в результаті перегляду психодинамічної теорії А.Адлером і К.Юнгом. Її суть у тому, що вона пропонує уявлення про людину як цілісний і самоузгоджувальний організм, який визначає стиль життя. Концептуально теорія вибудована на наступних ідеях:

- Людське життя є активним устремлінням до вдосконалення. Тільки в русі у напрямку до особистісно значимої мети індивід може бути прийнятним як єдине і самоузгоджене ціле.

- Індивід як творче і самовизначальне ціле. Люди володіють творчою силою, яка забезпечує можливість розпоряджатися своїм життям. Усвідомлена активність є визначальною рисою людини.

- Соціальна приналежність людини. Людина не тільки як окремо взята цілісна система взаємозв'язків, але і як інтегральна складова частина великих систем – сім'ї, суспільства. Вся поведінка людини здійснюється у соціальному контексті. У кожної людини є природне відчуття спільності чи соціального інтересу.

- Індивідуальна суб'єктивність. Поведінка людини завжди залежить від її уявлення про себе і від оточення, в яке вона мусить вписуватись.

Варто відзначити, що в основу адлерівської теорії покладено обмежену кількість ключових концепцій і принципів. Основними принципами виступають наступні:

- відчуття неповноцінності і компенсації (відчуття неповноцінності бере початок у дитинстві, коли дитина залежна від інших. Цей досвід викликає переживання неповноцінності порівняно з іншими, сильнішими, а також прагнення до самовдосконалення. Вони підсилюються гіперопікою і супроводжується перебільшеним відчуттям слабкості і неспроможності. Відчуття неповноцінності стає джерелом усіх устремлінь до саморозвитку, зростання і компетентності та прагнення домінувати над іншими);

- прагнення до зверхності (прагнення до зверхності є фундаментальним законом людського життя, отже вродженим);

- стиль життя (як спосіб адаптації до життя в плані поставленої мети і шляхів та засобів її досягнення);

- соціальний інтерес (щоб краще зрозуміти себе, необхідно осмислити соціокультурний контекст свого життя. Соціальний інтерес розвивається у соціальному оточенні і є показником психічного здоров'я);

- творче "Я" (виявляється в активних принципах людського життя);

- порядок народження (визначає особливості батьківських впливів і позицію дитини у сім'ї);

- фікційний фіналізм (поведінка індивіда залежить від поставлених ним самим цілей відносно свого майбутнього) [70, 161-187].

На цих принципах побудовано чимало моделей батьківсько-дитячої поведінки, розроблено програми навчання батьків з метою оптимізації процесу первинної соціалізації дитини у сім'ї.

На пошуку нових підходів до розуміння людини і вивченні динамічних неусвідомлених нею потягів у поведінці, особливостей набутого досвіду зосередив свою увагу К.Юнг, який розробив *аналітичну теорію особистості* й обґрунтував *модель колективної поведінки*. Джерелом формування такої моделі поведінки він вважав спадковість, однакову для всього людства. Юнг висловив гіпотезу про те, що колективне неусвідомлене складається з могутніх першочергових психічних образів – архетипів (вроджених ідей і спогадів, які налаштовують людей сприймати, переживати і реагувати на ті чи інші події певним чином). Прикладами таких виокремлених і описаних ним архетипів є:

- аніма (неусвідомлене жіноче в особистості чоловіка);
- анімус (неусвідомлене чоловіче в особистості жінки);
- персона (сукупність соціальних, публічних ролей людини, які формуються внаслідок суспільних очікувань і соціальних вимог та навчання з раннього віку);
- тінь (неусвідомлена протилежність того, що індивід настійливо стверджує у своїй свідомості);
- самість (втілення цілісності, гармонії, єдності власного "Я");
- мудрець (персоніфікація життєвої мудрості і зрілості);
- Бог (кінцева реалізація психічної реальності, спроектованої на зовнішній світ).

Юнг вважав, що кожний архетип (символічно він пов'язував їх з матір'ю, дитиною, героєм, мудрецем, божеством Сонця, хитруном, Богом і смертю) пов'язаний з тенденціями емоційного, когнітивного і поведінкового реагування на конкретні ситуації, а архетипічні образи та ідеї часто відображаються у сновидіннях, зустрічаються в культурі у вигляді символів і передаються через мистецтво, літературу і релігію. В них акумулюється схожість різних культур.

Загалом Юнг розглядав розвиток особистості як динамічний процес протягом усього життя, в ході якого людина постійно набуває нових знань, умінь, досягає нових цілей і намагається повноцінно себе реалізувати. Він стверджував, що: розвиток кожної людини неповторний, в його процесі відбувається індивідуалізація; повна самореалізація як кінцева життєва мета доступна тільки здібним і високоосвіченим людям, які ма-

ють достатньо для цього вільного часу і умови для її здійснення. Їх відсутність стає причиною неповноцінної самореалізації людини [70, 197 – 211].

Якщо порівнювати теорії Адлера і Юнга, то вони різняться, насамперед у тому, що Адлер описує людину як таку, котра намагається у процесі життя компенсувати відчуття власної неповноцінності завдяки прагненню до зверхності над іншими і над обставинами життя шляхом творчого вироблення особистого стилю життя, який найбільш чітко виявляється в установках і поведінці на розв'язання трьох основних життєвих задач, пов'язаних з роботою, дружбою і любов'ю. Аналітична психологія Юнга описує особистість як результат взаємодії устремлень у майбутнє і вродженої здібності до постійного особистісного зростання. Вчений ввів поняття двох типів особистісної орієнтації або життєвих установок: екстраверсії (спрямованості на зовнішній світ) та інтроверсії (спрямованості на власний внутрішній світ).

Диспозиційна теорія особистості і модель індивідуальних диспозицій запропонована Г.Олпортом. З позиції диспозиційного підходу не існує однакових людей, ця несхожість визначається рисами особистості, завдяки яким спостерігається їх адаптивна чи експресивна поведінка. Автор класифікував вісім основних критеріїв визначення рис особистості, а саме:

- 1) особистісні характеристики реальні;
- 2) риса особистості більш загальне поняття ніж звичка;
- 3) вони визначають і побуджують поведінку людини;
- 4) їх можна виявити шляхом емпіричного дослідження;
- 5) одна риса від іншої незалежна умовно;
- 6) риси особистості не є тотожними з моральною і соціальною оцінками. (Необхідно досліджувати не характер, а особистість в цілому);
- 7) їх можна розглядати або у контексті особистості, в якій вони виявлені, або відносно їх поширення у суспільстві. Загалом будь-яку рису можна розглядати як в аспекті унікальності, так і в аспекті універсальності;
- 8) якщо дії і вчинки не узгоджуються з рисою характеру, це ще не означає, що її не існує.

Індивідуальні риси особистості Олпорт назвав індивідуальними диспозиціями. На його думку, не всі індивідуальні диспозиції однаковою мірою характерні для людини і не всі вони є домінуючими. З цих міркувань він запропонував виокремлювати три типи диспозицій: кардинальні (яскраві, історичні й містичні характери); центральні (базові, що визначають тенденції у поведінці людини, її якості), вторинні (особливі уста-

новки і ситуативно обумовлені характеристики людини). Для опису людської природи Олпорт вводить нове поняття – пропріум, в якому узагальнено презентує позитивне, творче начало і прагнення людини до формування унікальності свого життя в різних аспектах самості, зокрема: тілесної, самоідентичності, самоповаги, розширення самості шляхом охоплення важливих аспектів соціального і фізичного оточення, образу себе (в якому відображаються соціальні очікування інших), раціонального управління самим собою (на основі логіки розв'язання повсякденних проблем) і цілісного відчуття свого “Я” як у теперішньому часі, так і в планах на перспективу.

Він вважав, що будь-яка теорія особистості ґрунтується на аналізі природи мотивації, а тому відповідно своєї теорії пропонував і свій її аналіз, називаючи чотири вимоги, яким повинна відповідати адекватна теорія, а саме вона повинна:

- визнавати узгодженість мотивів у часі;
- визнавати існування різних мотивів;
- визнавати динамічну силу когнітивних процесів;
- визнавати реальну унікальність мотивів.

Варто зазначити, що Олпорт ніколи не вибудував положення своєї теорії на клінічних дослідженнях, а, навпаки, присвятив своє життя створенню адекватного опису здорової особистості, яку він називав зрілою особистістю. Автор теорії визнавав, що визрівання людини – це неперервний процес, який продовжується протягом усього життя. Для визначення зрілої особистості він використовував шість характеристик, таких як:

- 1) зріла людина має широкі горизонти “Я”;
- 2) зріла людина здатна до теплих, сердешних соціальних відносин;
- 3) зріла людина демонструє емоційну нестурбованість і самоприйняття;
- 4) зріла людина адекватно сприймає і демонструє реальний досвід і претензії;
- 5) зріла людина має здібності і прагне до самопізнання, виявляє почуття гумору;
- 6) зріла людина володіє цілісною життєвою філософією.

Людську суть Олпорт, як і Фрейд, розглядав у наступних концепціях: свободи – детермінізму, раціонального – ірраціонального, холізму – елементалізму; конституціоналізму – інвайроменталізму, перемінності – незмінності, суб'єктивності – об'єктивності; проактивності – реактивності; гомеостазу – гетеростазу; пізнавальності – непізнавальності [70, 271 – 303].

Значно далі у теоретичних розробках пішов Р.Кеттел, який за допомогою факторного аналізу, шляхом використання точних емпіричних методів дослідження розкрив основні особистісні риси, відповідальні за те, як буде чинити людина в тій чи іншій ситуації. Це була вдала спроба розробити теорію рис особистості, яка побудована на наступних структурних принципах класифікації рис особистості:

- поверхові риси – вихідні риси. (Поверхова риса – сукупність поведінкових характеристик, наприклад: невротизм. Вихідні – основоположні, автор таких визначає 16. Ці риси характеру відомі за шкалою самооцінки Кеттела “Шістнадцять особистісних факторів”, яка досить широко використовується у сучасних дослідженнях для їх вимірювання);

- конституціональні риси – риси, сформовані оточуючим середовищем. (Конституціональні риси розвиваються на основі біологічних і фізіологічних даних індивіда. Сформовані оточуючим середовищем відображають характеристики і стилі поведінки, засвоєні в процесі навчання і формують модель, відображену в особистості її оточенням);

- здібність, темперамент і динамічні риси. (Динамічні риси відображають мотиваційні елементи поведінки);

- загальні риси – унікальні риси.

Кеттел був переконаний у тому, що поведінку людини в різних ситуаціях можна передбачити, хоча зробити це досить важко, адже вона залежна не тільки від рис характеру, а й настрою в даний момент і тих конкретних соціальних ролей, які виконує людина в цій ситуації.

Соціально-когнітивна теорія і модель соціального навчання була запропонована представниками біхевіоризму – А.Бандурою, Б.Скіннером, Р.Уолтерсом та ін. Вона ґрунтується на відомій формулі “стимул-реакція”, а під соціалізацією розуміє “модифікацію” людської поведінки шляхом “дозування” стимулів, тобто пропорцій покарань і заохочень з метою отримання бажаної соціальної поведінки. Але таку модель соціалізації А.Бандура розглядає як процес дресирування: люди формують когнітивний образ певної поведінкової реакції через спостереження поведінкових моделей, отримана інформація слугує орієнтиром у їх діяльності і закріплюється шляхом підкріплення і покарання, корегується завдяки поставленої для себе “планки досягнень” у цьому.

Загалом концепція соціального навчання в якості механізмів соціалізації розглядає процеси ідентифікації, наслідування, нав’язування, підкріплення і самопідкріплення, наслідування норм, конформність [70, 374 – 405]. Значний внесок у розвиток теорії соціального навчання зробив

Дж.Роттер, який спробував пояснити, як навчаються поведінці шляхом взаємодії з іншими людьми та елементами оточення. Він вважав, що, в основному, поведінка визначається нашою унікальністю думати і передбачувати. Також висунув положення про те, що поведінка людини цілеспрямована, тобто, люди рухаються до намічених (поставлених) цілей (пов'язаних з потребами); що вона визначається очікуваннями і можливим майбутнім заохоченням. Інтеграція концепцій очікування і підкріплення дозволила Роттеру розвинути теорію функціонування людини у контексті шести категорій потреб, а саме: статус визнання; захист – залежність; домінування; незалежність; любов і прив'язаність; фізичний комфорт [70, 412 – 424].

Окремі положення концепції соціального наuczіння досить успішно використовуються у вихованні, особливо у ситуаціях статево-рольової поведінки дітей. Її соціально-педагогічний аспект добре простежується у проявах асоціальної поведінки дітей як результату наслідування тих, хто здається сильнішим, успішнішим, шановнішим, сміливішим тощо, зокрема: старшим (особливо значимим), героям телефільмів (особливо бойовиків), кумирам поп-музики і шоу-бізнесу, неформальним лідерам, в тому числі у групі ровесників.

Теорія “дзеркального “Я” (яку іноді ще називають “Я-теорія”) і *модель міжособистісного спілкування* пропонує розглядати людину як таку, що першочергово є соціально активною. Її автори – Ч.Кулі, Дж.Мід вважають, що ця активність має наступну структуру: соціальне “Я” (сукупний образ установок, системи поглядів, які бачать в конкретній людині інші); індивідуальне “Я” (імпульсивність, спонтанні прояви індивідуальності); самість (ідентичність, яка виникає як устійлива взаємодія соціального “Я” та індивідуального “Я”). Згідно з такою теорією соціалізація охоплює процес і результат групового впливу на особистість, здійснюється шляхом міжособистісного спілкування, яке відбувається у контексті закріплених соціальних ролей. Автори теорії вважають, що особистість виростає з множини інтеракцій (спілкування, обміну ролями) людей з оточуючим світом, у результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто думати про себе, як і про інших, а також розуміти поведінку інших людей. Для педагогіки важливими є положення про те, що: дитина починає оволодівати соціальними ролями в індивідуальних та групових іграх і засвоює в першу чергу ролі значимих інших – батьків, авторитетних дорослих; у процесі соціалізації дитина не тільки “приміряє” і засвоює соціальні ролі, щоб стати їх носієм, а й інтерпретує реальні соціальні ситуації, в процесі чого виробляє (набуває досвіду) нового ставлен-

ня до себе. Так, по суті, в цій теорії соціалізації представлено сферу суб'єкт-суб'єктних взаємин.

Названа теорія може розглядатися у контексті *рольової концепції соціалізації і рольової моделі поведінки*, запропонованої Е.Дюркгеймом, Р.Дарендорфом, Ф.Тенбрук, К.Ленгтоном та ін. Вони також розглядають соціалізацію як процес інтеграції молодого покоління в систему соціальних ролей шляхом інтеріоризації норм своєї референтної групи.

У процесі соціалізації діти не просто приміряють і присвоюють соціальні ролі, щоб стати їх носіями, а інтеріоризують реальні соціальні ситуації, оскільки, засвоюючи ролі інших людей, вони отримують унікальну можливість побачити нове ставлення до себе. Отже, особистість, яка соціалізується шляхом засвоєння тих соціальних ролей, які пропонує їй суспільство, засвоює їх сама. Потрібно також наголосити, що у контексті соціальної педагогіки справедливо говорити про соціалізацію особистості на основі рольової моделі не тільки відносно дітей (періоду дитинства), а й у інших вікових групах і на інших різних життєвих етапах людини [16, 30 – 31; 36 – 39].

Теорія особистісних конструктів і когнітивна модель соціалізації, яка розроблена Ж.Піаже, Л.Кольбергом та ін., побудована на ідеї про те, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості образ оточуючого світу. Саме цей образ світу керує поведінкою людей, а не сама реальність. Головним аспектом соціалізації при цьому є процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості.

Для організації процесу соціалізації в конкретному середовищі цінною є концепція Л.Кольберга щодо перетворення школи у “справедливе суспільство” і використання його як реальний “полігон” соціалізації, яка досить широко використовується у сучасній шкільній практиці, зокрема в тих школах, де створено і працює учнівське самоврядування. Таке перетворення має на меті демократизацію структури школи, встановлення і розвитку відносин партнерства, кооперації і співпраці адміністрації, учнів і вчителів, засвоєння складних моральних ролей; демократичні нововведення: розробку правил і норм поведінки, “законів школи”, обов'язкових загальних зібрань і обговорення проблем поведінки чи інших явищ шкільного життя.

Основним механізмом соціалізації, в контексті цієї моделі, є “баланс ідентичності”, який виявляється у тому, що в кожній конкретній ситуації особистість завжди має балансувати між вимогами “бути, як всі”, і “бути, як ніхто інший”, тобто одночасно бути ідентичним і унікальним.

Значний внесок у розвиток цієї теорії зробив Келлі. Його заслуга визначається насамперед тим, що він розробив репертуарний тест рольового конструкта (Рептест), в якому визначено перелік певних назв ролей і їх визначення з позиції соціального статусу і соціальних потреб, а також техніку репертуарної сітки з метою визначення значимих осіб у житті і ставлення до них. Це перспективні методики, які покладаються в основу соціометричних досліджень. В цілому теорія Келлі представляє когнітивний підхід до оцінки особистості, розуміння її емоційних станів (тривоги, провини, загрози, ворожості) і психічного здоров'я [70, 434 – 466].

Адаптивна концепція соціалізації і адаптивна модель поведінки особистості знайшли своє найповніше відображення у теорії Дж.Дьюї. Соціалізацію він трактував як пристосування до суспільного середовища. Поряд з цим він наголошував, що розвиток особистості визначається “соціалізацією розуму”: ламанням соціальних стереотипів, набуття сенсу в служінні іншим людям, а соціалізована особистість досягає повного співпадання соціальних і особистісних цінностей поведінки. Тому соціальне становлення особистості – це ніщо інше, як постійна “реконструкція” її досвіду. Дж.Дьюї вважав, що входження особистості в життя суспільства в якості його активного суб’єкта досягається поступово шляхом включення ще з дитинства у процес вирішування окремих, часткових проблем реального життя. На його думку, дитину необхідно навчати діяти в різноманітних проблемних ситуаціях за розробленою ним інструментальною схемою, яка включає п’ять етапів, а саме: переживання труднощів, розгубленості, сумнівів; попередньої інтерпретації відомого і прогнозування варіантів подолання виниклих труднощів; пошук, відбір, аналіз того наявного, що дозволяє уточнити і прояснити проблему; подальша розробка попередньої гіпотези на основі нових даних; прийняття плану дії та експериментальна перевірка запропонованого рішення. У цьому контексті важливими для педагогіки є дві ідеї: щодо такого виховання, яке привчає дитину свідомо вирішувати будь-які практичні проблеми та передбачає не підготовку до життя, а є самим життям; щодо ціннісної інтерпретації досвіду – “що дозволяє успішно вирішувати проблемну ситуацію, те і є цінним для особистості, ввійде в структуру її досвіду і стане орієнтиром у подальшому житті” [16, 29 – 36]. До розвитку адаптивної моделі з позиції структурно-функціонального підходу долучилися Т.Парсонс, О.Брим, В.Кукартц та ін. Згідно з теоретичним доопрацюванням адаптація виключає аспект соціальної активності індивіда. Але це протирічить основним положенням сучасної соціальної педагогіки, яка розглядає соціальну адаптацію не стільки як пристосування до вимог і умов середо-

вища, скільки здатність впливати на умови, щоб пристосувати їх до своїх потреб.

Феноменологічна теорія особистості і модель феноменологічної позиції (критична модель соціалізації) обґрунтована і розкрита у працях К.Роджерса з позиції активної суб'єктної участі особистості у процесі соціалізації, її здібності відмовлятися від зручностей “несвободи” “вибирати себе” і “стати самим собою (“повернутися до себе”), “чути себе”; на засадах формування “Я-концепції” як системи самосприйняття в різних планах – ідеальному, реальному і позитивному ставленні та оцінці оточуючих.

Він вважав, що структура “Я” є продуктом соціалізації і формується через взаємодію з оточенням, зокрема, із значимими людьми. Важливими умовами продуктивного перебігу процесу соціалізації, на його думку, є наступні:

- потреба у позитивній увазі;
- умови цінності (цікавим є те, як стверджував Роджерс, що умова цінності стосовно дитини приносить збиток її становленню як повноцінно функціуючому організму з тієї причини, що дитина прагне відповідати стандартам інших людей, а не визначатись для себе, ким вона хоче бути, і добиватись того);
- безумовна позитивна увага (як ідеальний підхід у вихованні дитини).

Роджерсом було запропоновано тільки два механізми захисту, а саме:

- 1) викривлення сприйняття (людина уникає усвідомлення загрозливих переживань);
- 2) заперечення.

Феноменологічна позиція Роджерса наголошує на тому, що людина не може бути пізнаною до кінця у традиційному науковому сенсі, оскільки її поведінка дуже часто є суб'єктивною інтерпретацією подій. У цьому його теорія суперечить твердженням Скіннера про те, що поведінку людини можна завжди пояснити реакцією на об'єктивну стимульну ситуацію. Роджерс підтримував холістичну точку зору на особистість як на інтегрований організм, який можна зрозуміти тільки в його цілісності.

Для педагогіки великої цінності набула запропонована ним концепція “Все-таки хто я?”, яка є визначальною для всієї його теорії. Він підкреслював, що структура “Я” формується через взаємодію з оточенням, в процесі якої розвиваються когнітивні і перцептивні здібності особистості, а тому для регуляції такого процесу особливо важливими є оцінні реакції значимих інших з цього оточення та наступні умови: потреба у по-

зитивній увазі до себе; умови цінності (які уточнюють обставини, за яких діти будуть переживати позитивну до себе увагу); безумовна позитивна увага (як обов'язкова умова розвитку власних цінностей [70, 533 – 556].

Гуманістична теорія особистості або *модель соціокультурної поведінки* у контексті психоаналітичної теорії з акцентом на культурних і міжособистісних фактах була запропонована Е.Фроммом. Він стверджував, що поведінка людини може бути зрозумілою тільки з позицій впливу культури, яка існує на даний конкретний момент історії. Фромм виокремив п'ять основних екзистенційних потреб людини:

- 1) потребу в установленні зв'язків;
- 2) потребу у подоланні;
- 3) потребу в коренях;
- 4) потребу в ідентичності;
- 5) потребу в системі поглядів і відданості;

Також у його теорії описано соціальні типи характерів, такі як:

- рецептивні типи (пасивні, довірливі, сентиментальні);
- експлуататори (беруть силою чи винахідливістю від життя все, про що мріють і чого бажають);
- накопичувальники (ригідні, підозрілі, вперті);
- ринковий тип (діє з переконання, що особистість оцінюється як товар, який можна продати або вигідно купити; безтактний, нерозбірливий у засобах, спустошений, відкритий, щедрий, допитливий);
- продуктивний тип – ідеальний тип (незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий, здібний до продуктивного логічного мислення, любові і праці).

Гуманістична теорія особистості і модель самоактуалізованої поведінки. У контексті розвитку критичної моделі соціалізації розкрита у роботах А.Маслоу. Він доводить, що соціальність полягає у самій природі людини; що люди володіють особливою ієрархією вроджених людських потреб, а тому соціальна поведінка людини повністю детермінована і кожна особистість сама себе творить, сама є архітектором власного життєвого досвіду, а не твориться оточенням; що дії людини першочергово мотивовані цінністю власного “Я”. Він наголошує: “Людина не може зробити хороший життєвий вибір, пока не стане дослухатися до самої себе, до власного “Я”, в кожний момент свого життя... Звертатися до самого себе, вимагаючи відповіді, – це значить взяти на себе відповідальність”. Маслоу запропонував концепцію ієрархії потреб, яка представлена у наступній черговості:

- 1) фізіологічні потреби;

- 2) потреби безпеки і захисту;
- 3) потреби приналежності і любові;
- 4) потреби самоповаги;
- 5) потреби самоактуалізації або потреби особистісного самовдосконалення.

Суть концепції полягає в тому, що вищі потреби не можуть бути задоволеними, якщо не задовольняються нижчі потреби. Цікавими є характеристики самоактуалізованих людей, які визначені Маслоу:

- ефективніше сприйняття реальності;
- прийняття себе, інших і природи;
- безпосередність, простота і природність;
- центрованість на проблемі;
- незалежність: потреба в усамітненні;
- автономія: незалежність від культури і оточення;
- свіжість, новизна сприйняття;
- вершинні або містичні переживання;
- суспільний інтерес;
- глибокі міжособистісні взаємини;
- демократичний характер;
- розмежування засобів і цілей;
- філософське почуття гумору;
- креативність;
- супротив окультуренню.

Маслоу зазначав, що самоактуалізовані люди можуть бути впертими, дратівливими, конфліктними, егоїстичними, надмірно пристрасними або нудними, незахищеними від чужих заздощів, безпідставних нападок, залежні від почуття провини, вразливі для непродуктивного для них спілкування [70, 482 – 520].

Соціокультурна теорія особистості і модель соціальних взаємин між дітьми і батьками розкрита в працях К.Хорні, яка наголошувала на важливості культурних і соціальних впливів на розвиток особистості, її соціалізацію. Згідно з теорією Хорні, для дитинства характерні дві основні потреби, а саме:

- 1) потреба у задоволеннях (в першу чергу, біологічних, фізіологічних);
- 2) потреба у безпеці (мати відчуття того, що тебе люблять, що ти бажаний, захищений від загроз).

Якщо ж ці потреби не задовольняються з боку батьків, у дитини до них розвиваються установки базальної ворожості – відчуття злості до

тих, хто ним нехтує і виявляється у вигляді базальної тривоги – всепроникаючого відчуття самотності й ізоляції у ворожому для неї світі. Для соціальної педагогіки дуже цікавою є книга К.Хорні “Наші внутрішні конфлікти”, зокрема розроблена в ній класифікація потреб у трьох основних категоріях, кожна з яких представляє собою стратегію оптимізації міжособистісних взаємин з метою досягнення відчуття безпеки в оточуючому світі. Кожну із стратегій супроводжує певна основна орієнтація у взаєминах з іншими людьми, а саме: орієнтація на людей (устійливий тип); орієнтація від людей (обособлений тип); орієнтація проти людей (ворожий тип). Кожний із типів розкритий у певних характеристиках і представлений у станах конфлікту [70, 255 – 263].

Сучасною персонологічною теорією і моделлю інкультурації є теорія, розроблена Ф.Боас, В.Малиновським та ін. Вона також є однією з досить впливових моделей соціалізації, оскільки її положення актуалізуються у зв'язку з наростанням національних і міжнаціональних проблем. Соціалізація в ній розглядається як процес передавання культурної спадщини. Особистість (особливо дитина) у цьому процесі бере участь як пасивний споживач, що автоматично сприймає культуру у процесі свого розвитку. Сама ж культура трактується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проектується психологія індивіда.

Однак, погоджуючись з авторами, що у національному характері справді закріплено стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, зауважимо, що не можна розуміти соціалізацію як несвідоме передавання цих рис від покоління до покоління. Не можна також не визнати взаємовпливу і взаємопереходів цих рис у процесі міжнаціонального спілкування (інтеграції культур і культурних цінностей), як і впливу на ці риси змін у навколишній соціальній дійсності.

Це далеко не повний огляд усіх теорій особистості, які розкривають її соціальний розвиток. Однак уже з цього аналізу можна судити, що становлення особистості у процесі соціалізації – складний процес, який включає в себе ряд взаємозалежних рівнів: біологічного, психологічного, соціального і світоглядного. Їх трактування з позиції домінантності слугує основою для обґрунтування різних соціальних теорій, які, з одного боку, роблять значний внесок у розвиток теорії пізнання людини людиною, з іншого – обмежують це пізнання, оскільки пропонують свій, досить вузький погляд. Між тим, у реальних умовах життя постійно відбувається розвиток як самої соціальної ситуації, так і шляхи входження в неї особистості, що завжди розширює уявлення про можливе.

За характером перебігу, як доводять численні теорії і емпіричні дослідження, процес соціалізації відноситься до тих процесів, які не мають кінця, тобто з “невизначеним кінцем”, (не зупиняється у будь-якому віці) хоч і з визначеною метою: соціалізація ніколи не тільки не закінчується, а й ніколи не буває повною. Це підтверджується реаліями життя і динамічними характеристиками соціального розвитку людини. Однак, соціалізація має свої особливості на різних етапах. У загальному вигляді ці етапи можна співвіднести з віковою періодизацією життя людини. У 20-і роки ХХ ст. виокремлювали етапи, які були орієнтовані на анатомо-фізіологічні зміни в організмі дитини. У 70-і роки ХХ ст. Л.Ельконін запропонував вікову періодизацію розвитку психіки, яка базувалася на зміні головних діяльностей: дошкільники – гра; молодші школярі – навчання; підлітки – інтимне особистісне спілкування; юнаки – навчально-професійна діяльність. У 80-і роки ХХ ст. А.Петровський запропонував концепцію вікової періодизації розвитку особистості, яка визначається типом діяльнісно-опосередкованих ставлень індивіда з найбільш референтними для неї групами [32].

У теоріях соціалізації особистості, які були розглянуті вище, критеріями виокремлення етапів загалом обираються й інші параметри: наприклад, характер перебігу. Відповідно до нього виділяють 4 етапи-сходи: *стихийний, відносно керований, соціальноконтрольований, самокерований*.

Існує підхід виокремлення **стадій** соціалізації особистості залежно від її трудової діяльності. Такими є: вікові, за характером ставлення до трудової діяльності, трудові та посттрудові. Однак вони також неоднорідні і неоднозначні як за назвою, так і за періодами. Наведемо приклади за розглянутими нами раніше теоріями особистості .

Вікові стадії соціалізації

За Е.Еріксоном виокремлюють наступні стадії:

- 1-а стадія – досоціальна (маляцтво): довіра – недовіра;
- 2-а стадія – імпульсивна (раннє дитинство): автономія, або сором чи сумнів;
- 3-а стадія – самозахисна (“дельта”, дошкільний вік, молодший шкільний вік): ініціатива або почуття провини;
- 4-а стадія – конформістська (пізнє дитинство/отроцтво): старанність – небалість;
- 5-а стадія – свідома (отроцтво/юність): становлення індивідуальності;
- 6-а стадія – автономна (юність/зрілість): інтимність або самотність;

7-а стадія – інтеграційна (дорослість): продуктивність або стагнація;
8-а стадія – заключна (старість): умиротворення або відчай.

За характером ставлення до трудової діяльності:

дотрудова (рання соціалізація);

дошкільна;
стадія навчання;

трудова:

стадія вищої школи;
стадія трудового колективу;

післятрудова:

стадія виходу на пенсію;
стадія самореалізації на пенсії.

Згідно з теорією когнітивної соціалізації Ж.Піаже стадії мають свою послідовність, але результативність розвитку на них визначається не самим періодом, а по-різному у різних дітей. Проте на них завжди визначається те спільне, котре характерне для розвитку особистості у певний період життя. Наприклад:

- сенсорно-моторна стадія – у дітей до двох років відбувається розвиток здатності тривалий час утримувати в пам'яті образи об'єктів навколишнього середовища;

- передопераційна (від двох до семи) – діти навчаються розуміти символи і розуміти відмінність між ними та між об'єктами;

- стадія конкретних ситуацій (від семи до одинадцяти) – вчаться виконувати мислительні операції, уявно вирішувати якісь проблеми;

- стадія формальних операцій (від дванадцяти до п'ятнадцяти років) – розвивається здатність до аналізу абстрактних проблем, планування на майбутнє;

- стадія розвитку когнітивних навичок;

- розвиток здатності до розуміння і співпереживання (емпатії) почуттів інших людей.

Варто відзначити, що досягнення останніх стадій не пов'язується з віком, а завершальні етапи під силу далеко не всім. Однак необхідно зазначити й те, що сучасні діти внаслідок акселерації набувають необхідних властивостей і умінь значно раніше, хоча й диференційовано. Значною мірою це детерміновано внутрішніми і зовнішніми чинниками розвитку. Для прикладу можна навести три стадії соціалізації (і відповідно до них провідні механізми соціалізації), які виокремлює Дж. Мід.

Стадії і механізми соціалізації стосовно дитинства:

- імітації (діти копіюють поведінку дорослих, не завжди розуміючи її);
- рольові ігри (діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, “приміряючи” їх до себе, вчаться надавати своїм діям і думкам такого самого значення, що й дорослі);
- колективні ігри – у їх процесі дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування.

Дотримання правил рольових та колективних ігор готує дітей до виконання правил гри у суспільстві, закріплених у нормах і законах. У такий спосіб формується відчуття соціальної ідентичності [39].

Дослідники і розробники теорій особистості також виокремлюють **основні стадії - сходинки соціалізації особистості**: ідентифікація – індивідуалізація – персоналізація. У сучасній соціальній психології і соціальній педагогіці вони розкриваються як механізми соціалізації особистості.

Ідентифікація – ототожнення з ким-небудь чи з чим-небудь. З.Фрейд увів це поняття і типи ідентифікації для характеристики процесів засвоєння дитиною значимих для неї зразків поведінки. Він виділяє наступні її типи:

- первинна ідентифікація (у віці маляти – як емоційна прив’язаність дитини до матері);
- вторинна ідентифікація – як вияв захисного механізму.

За З.Фрейдом малі діти намагаються ідентифікувати себе з найбільш значимими для них людьми, копіювати і наслідувати їх, але, як правило, тих, кого люблять. Він також вважає, що ідентифікація дорослого з дорослою людиною пов’язана з неврологічним синдромом, і пояснює це тим, що суб’єкт, бажаючи потрапити у позицію об’єкта, психологічно вживається в його стан та хворобливо його переживає.

Механізми соціалізації з позиції різних наук обґрунтовувалися шляхом висунення гіпотез і їх емпіричного підтвердження. Так, ще у ХІХ ст., коли соціальна психологія стала самостійною наукою, такі відомі соціальні психологи як Г.Тард, Г.Лебон, Е.Дюркгейм виявили закономірності прилучення людей до соціального досвіду: це – наслідування, переконання, навіювання, зараження. Ці механізми вони вважали для соціалізації основними. У подальшому вони уточнювалися і доповнювалися. Фахівці дійшли думки, що механізми соціалізації залежать від того, яка ідея у людини є домінуючою, провідною: вона хоче бути схожою на інших чи прагне до несхожості? Чим керується у своєму виборі? З цієї позиції стає

очевидним, що саме стратегічна мета, те, до чого прагне людина, і те, чого хоче досягти, визначає зміст і результат соціалізації, її механізми. У такому разі виникає запитання: які ж ідеї детермінації становлення людини є домінуючими? На нього намагається відповісти, наприклад, філософія. В.Михайлов, відзначає, що з позиції філософії доречно говорити про 4 ідеї (вони найбільш поширені та прийнятні і у масовій свідомості). Такими є:

- ідея астральної визначеності і невідворотності;
- ідея природної детермінації;
- ідея педагогічної залежності людини;
- ідея соціально-культурної детермінації.

З'ясуємо, у чому їх сутність. Отже:

1. *Ідея астральної невідворотності.* Її ще називають долею. У цьому сенсі говорять, що життєвий шлях кожного визначено вищими силами, а тому людину по життю веде доля. Саме вона диктує певні правила поведінки і людина нічого не може з цим подіяти.

2. *Ідея природної детермінації.* Згідно з нею вважається, що все обумовлено природою. Що нею закладено, те й буде. Іншими словами – в основі становлення людини існує генетична запрограмованість. До речі, ця теза була досить поширена і у педагогіці. Але ця ідея завжди піддавалася критиці. Навіть на рівні народного сприйняття. Пригадаймо прислів'я: “На дітях талановитих батьків природа відпочиває”. Що, до речі, підтверджується численними фактами. Отже, талант як наслідується, так і не наслідується. І точно так само не можна стверджувати, що у злочинців народжуються тільки злочинці. Тут доречно пригадати закон антитези, який було сформульовано Я.Корчаком у тезі “і в купі гною народжуються перли”.

3. *Ідея педагогічної залежності.* Така, наприклад, була висловлена англійським філософом Дж. Локком. Пригадуєте – “дитина – чистий аркуш паперу, і педагог малює на ньому письменна, знаки, які хоче закласти в дитину.” Отже, дитина перетворюється на об'єкт, який цілком і повністю залежить від соціалізатора. Зрозуміло, що при такій соціалізації вона виростає інфантильною, без твердих ціннісних орієнтирів і установок. І не випадково при такому суспільстві формується тоталітарна система виховання, де домінуючою стає “заборонна” педагогіка, тобто така, яка вибудовується на заборонах і чітко регламентує, що і як можна робити, а що – ні.

4. *Ідея соціально-культурної детермінації.* Відповідно до неї людині також визначається пасивна роль, адже все, виявляється, залежить від

соціокультурного середовища. Людина в цьому контексті сприймає себе жертвою обставин. Як приклад, можна навести досить поширений вислів “втрачене покоління”, і майже ніхто не говорить, “що він сам себе втратив”, а говорить “мене втратили”.

Аналізуючи ці ідеї, все ж таки хочеться зазначити наступне: вони досить тенденційно і надто просто тлумачать те, що насправді є дуже складним і не завжди вкладається у просту і зрозумілу схему. Це стосується всіх висловлених ідей, насамперед, у тій частині, що адресовано самій людині і детермінантам її соціального становлення. Адже пасивність людини швидше виняток, ніж закономірність, тому вона є не об’єктом, а суб’єктом процесу соціалізації. Детермінантами ж є не окремі явища суспільного життя, а їх комплекс. Окрім того, будь-які зовнішні зусилля без участі особистості можна вважати безперспективними. Оптимальність процесу і результату соціалізації досягається тільки завдяки внутрішньому саморозвитку особистості. Таким чином, здійснений аналіз різноманітних моделей і концепцій соціалізації особистості дає можливість зробити висновок про:

1. Неоднозначність уявлень про те, як виникає і розвивається соціальність особистості. Однак, всі вони узгоджуються з тим, що вона завжди детермінована суспільством – його системою потреб, споживання, норм і цінностей.

2. Обмеженість процесу соціалізації періодом досягнення дитиною віку дорослого (згідно з чинним законодавством, досягнення статусу дорослого у 18 років; на думку Н.В.Андреєнкової приблизно – в 23-25 років.). Обмеженість такого підходу пов’язана з 4-ма аспектами проблеми:

- розумінням дитинства лише як підготовки до самостійного життя;
- переоцінкою впливу навчання і виховання на розвиток процесу соціалізації;
- неврахуванням індивідуальних проблем соціального становлення;
- ігноруванням ситуації соціального розвитку як специфічної для кожного вікового періоду системи стосунків суб’єкта у соціальній дійсності, що відображується в його переживаннях і реалізується у сумісній з іншими діяльністю протягом всього життя.

Ці упущення враховує соціальна педагогіка, яка пропонує дотримуватися того, що рівень і зміст соціалізації особистості визначається не з досягнутого стану, а з перспективних потреб і мети суспільного розвитку. Тоді виникає питання: коли ж вона закінчується?

В теорії питання існують *різні підходи* щодо **часового розуміння процесу соціалізації**. Найпоширенішими є наступні:

- Соціалізація особливо актуальна у молодому віці, коли людина активно включається у соціальне життя, набуває досвіду, створюючи свій соціальний світ.

- Соціалізація завершується у певний період життя людини, а, отже, має певний часовий проміжок.

- Соціалізація відбувається протягом усього життя людини, від її народження до смерті.

Остання думка нам вважається найбільш правильною. Адже кожний віковий період, кожний етап життєдіяльності передбачає лише їм властиві форми і методи соціалізації, тому що входження в будь-яку нову життєву ситуацію потребує інших внутрішніх установок, інших орієнтацій. І кожна життєва ситуація збагачує людину новими досвідом, знаннями і емоціями. Вона найбільшою мірою розкривається з позиції соціальної педагогіки і соціальної психології.

1.2. Соціалізація особистості в основних категоріях соціальної педагогіки

Предметом дослідження соціальної педагогіки як науки є процес і результат соціалізації людини різних вікових періодів і в різних соціальних середовищах та ситуаціях. У цьому полягає одна з її відмінностей і специфік стосовно інших галузей педагогіки. Сутнісна характеристика соціальної педагогіки вибудовується на цілісному образі особистості на всіх етапах її життєвого шляху і в різних умовах життєдіяльності, в сукупності дії зовнішніх і внутрішніх факторів, які детермінують особливості соціалізації особистості. Стратегічним завданням соціальної педагогіки є вивчення виховного потенціалу суспільства, тенденцій і проблем соціалізації особистості в різних соціальних середовищах і визначення умов оптимізації соціалізаційного процесу.

Сучасні соціально-педагогічні дослідження орієнтовані на інтегрований підхід у вивченні змісту, процесу і результату соціалізації. Спільним є визнання того, що соціалізація має дієвий характер і головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда у суспільстві. Однак при визначенні поняття "соціалізація" і в соціальній педагогіці ми зустрічаємо велику кількість формулювань, різні підходи та різні рівні його дефініцій.

Аналіз сучасних науково-педагогічних досліджень і аналіз концепцій соціалізації особистості засвідчує, що у науковій літературі визначилися два принципові підходи, які різняться між собою щодо розуміння

ролі самої людини в процесі соціалізації. У своїй основі вони також спираються на вище розглянуті нами теорії особистості.

Перший підхід – “суб’єкт-об’єктний” – передбачає пасивну позицію людини, а саму соціалізацію розглядає як процес її адаптації до суспільства, яке формує кожного свого члена відповідно своєї культури і цінностей. У витоків цієї концепції – французький вчений Е. Дюркгейм і американський вчений Т. Парсон.

Прибічники другого підходу – “суб’єкт-суб’єктного” – виходять з того, що людина в процесі соціалізації бере активну участь і не тільки адаптується до суспільства, але й впливає на свої життєві обставини і на саму себе. Його основоположники – американці Ч. Кулі і Дж. Мід.

Базуючись на суб’єкт-суб’єктному підході соціалізацію можна трактувати як розвиток і самозміну особистості в процесі засвоєння і відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини із стихійними і спеціально створеними умовами життя на всіх її вікових етапах.

На наш погляд, кожна з представлених концепцій має право на існування, оскільки в процесі соціалізації діють різні індивідуальності, в тому числі з обмеженими можливостями, з різними темпераментами, рівнями розвитку і свідомості, з різним життєвим досвідом. Усі вони по-різному відчують, розуміють і реагують на вплив факторів і агентів соціалізації.

У процесі соціалізації особистості завжди присутні зовнішні й внутрішні чинники, наявний внутрішній конфлікт між мірою адаптації до умов життя і ступенем обособлення, автономності у суспільстві. Ця об’єктивна данність слугує контраргументом до тих теоретичних підходів (Т.Парсон, Т.Шибугані та ін.) [49], які пояснюють соціалізацію тільки як адаптацію до зовнішніх умов функціонування особистості. Більш коректно говорити про адаптацію як один із компонентів соціалізації. Існують два види адаптації – психофізіологічна і соціально-психологічна, які, перебуваючи у взаємозв’язку, полегшують людині перебування в різних умовах природного і побутового середовища та оволодіння різними ролями під час входження в нову соціальну ситуацію. Однак, людина не тільки “вживається” в умови середовища, а й виявляє до нього творче вибіркоче ставлення, відтворює в ньому власний соціальний досвід і нерідко активно змінює ці умови.

Соціальна педагогіка стоїть на тій позиції, що соціалізація не є антиподом індивідуальності. *Індивідуальність* – унікальна і неповторна своєрідність особистості, сукупність тільки їй притаманних індивідуально-психологічних особливостей, які виявляються в темпераменті, характері,

інтересах, потребах і здібностях. Унікальність і неповторна своєрідність формуються на основі фізіологічних, психологічних і соціальних задатків, які розкриваються і розвиваються на основі анатомофізіологічних, психологічних і соціальних задатків, по мірі дорослішання, набуття соціального досвіду, виховання і самореалізації особистості. У процесі соціалізації не відбувається нівеляція особистості, індивідуальності людини. Швидше навпаки: у процесі соціалізації людина набуває своєї індивідуальності. Однак, як засвідчує практика, найчастіше складним і суперечливим способом, оскільки у будь-якому процесі розвитку присутня своя внутрішня динаміка здобутків і втрат. Саме завдяки цьому відбувається розвиток особливостей конкретної людини, її індивідуалізація: все значиме набуває ще більшої унікальності.

Індивідуалізація – це процес усвідомлення людиною особливої самобутньої природної і соціальної своєрідності, своїх здібностей і устремлень. Засвоєння соціального досвіду завжди суб'єктивне: одні й ті ж соціальні ситуації по-різному сприймаються різними людьми і мають далеко не однакові наслідки. Відповідно і соціальний досвід, який виноситься із суб'єктивно однакових ситуацій, може бути різним. Таким чином, соціальний досвід, який знаходиться в основі процесу соціалізації не тільки суб'єктивно засвоюється, а й активно опрацьовується, перетворюючись на джерело індивідуалізації особистості. Проте, в окремих умовах соціальної взаємодії може відбуватися зворотній процес - *деіндивідуалізація* – втрата людиною своєї самості й своєрідності, страх оцінки з боку соціального оточення. Вона виникає в тих соціальних ситуаціях і специфічних середовищах (наприклад, в інтернатних, шкільних, армійських інституціях та ін.), де не концентрується увага на окремому індивіді, або в різних групових ситуаціях, де забезпечується анонімність. У соціально-педагогічній роботі такими можуть бути групи анонімних алкоголіків, клієнти психотерапевтичної допомоги, жертви сімейного неблагополуччя, які не бажають афішування своїх проблем чи комплексують з приводу тієї ситуації, в яку потрапили, шукають допомоги у виході з неї, але з різних причин не хочуть привертати уваги до своєї персони як фізичної особи.

Людина – це суб'єкт соціального розвитку й активний суб'єкт саморозвитку. В даному контексті найбільш продуктивною є ідея, згідно з якою індивід соціальний першочергово, а тому здатний розвиватися в найрізноманітніших напрямках, а не тільки від суспільного до індивідуального (А.В.Брушлинський). Ця ідея підтверджується практикою – у людському суспільстві функціонують люди з різним рівнем фізичного і

психічного розвитку, з різною соціальною успішністю, талантом і сформованістю тих чи тих якостей і рис характеру. Вони по-різному ставляться до своїх прав і обов'язків, до суспільно-корисної діяльності. Така неподібність завжди детермінована як особистісними якостями, так і різноманітністю факторів соціалізації, їх сукупності і сили впливу. Ці детермінанти завжди впливають на соціально-педагогічні характеристики процесу і результати соціалізації та досліджуються з позиції різних наук. Однак саме соціальна педагогіка зорієнтована на врахування у становленні особистості впливу комплексу різних чинників і вивчення їх виховного потенціалу, в тому числі різних соціальних середовищ і явищ соціального життя. У цьому вона, як наука інтегрованих знань, спирається на здобутки філософії, психології, соціології, антропології, педагогіки (дошкільної, шкільної, етнопедагогіки), виховання (суспільного, сімейного, релігійного) і власні надбання у сфері соціального захисту, соціальної реабілітації і різних видів профілактики девіацій та їх корекції.

Аналіз напрацьованого наукою дозволяє говорити про наявність щонайменше шести підходів у виробленні соціально-педагогічної характеристики проблеми соціалізації. Такими можна вважати:

1. Соціологічний підхід. Соціалізація розглядається з позиції динаміки в неупередженому системному аналізі соціальних фактів і явищ, з яких складається суспільне життя людей як закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот у контексті їх взаємодії, соціальних відносин і соціального наслідування.

2. Психологічний підхід. З точки зору психології соціалізація не може розглядатися як просте, механічне відображення особистістю соціального досвіду. Вона наголошує на суб'єктивному засвоєнні будь-якого досвіду – одні і ті ж ситуації по-різному сприймаються і переживаються різними особистостями, а тому різні особистості в однакових ситуаціях отримують різний соціальний досвід.

3. Філософський підхід. Теоретичне осмислення суті і змісту поняття соціалізації ведуться як з позиції суб'єктивного ідеалізму (коли суспільство сприймається як сума індивідів, а суспільна свідомість – як спроектована і збільшена індивідуальна свідомість), так і з позиції об'єктивного ідеалізму, за якого суспільство проголошується соціальним організмом, котрий виступає у формі колективних уявлень, що формують індивіда.

4. Аксеологічний підхід. Ядром соціалізації особистості є цінності, які відіграють роль стратегічних орієнтирів у її становленні, розвитку і функціонуванні. Ціннісний підхід дозволяє розв'язувати проблему соціалізації особистості загалом, в умовах гармонізації її взаємодії з суспільством.

5. Середовищний підхід. Соціалізація визначається як сукупність, багатомірність впливу на особистість численних факторів різних соціальних середовищ, які за своїм змістом можуть бути як сприятливими, так і несприятливими.

6. Соціально-педагогічний. Як наука інтегрованих знань соціальна педагогіка у розумінні поняття соціалізація спирається на досягнення різних соціальних наук і теорій та тлумачить *соціалізацію* як *процес і результат засвоєння з наступним творчим відтворенням особистістю досвіду взаємодії з іншими членами суспільства в різних соціальних середовищах, їх матеріальною і духовною культурою та вироблення ціннісних орієнтацій і стилю життя*. Основними структурними компонентами соціалізації як соціально-педагогічного поняття є: соціальна адаптація та індивідуалізація.

У перекладі з латинської мови “соціалізація” означає “суспільний”. За своїм змістом такий процес становлення особистості передбачає засвоєння індивідом мови, соціальних цінностей і досвіду, норм, установок, поведінки, культури, які характерні даному суспільству, соціальній спільноті, групі, відтворення та збагачення його соціальних зв'язків і соціального досвіду.

Виходячи з соціально-педагогічного змісту поняття “соціалізація” зупинимось на сутності базових соціальних категорій його визначення – соціальних цінностей і соціального досвіду.

“Соціальні цінності” можуть розглядатися у широкому і вузькому значенні. У широкому - визначають найбільш значимі суспільні явища і факти реальної дійсності з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистостей. У вузькому – це моральні й естетичні імперативи (вимоги), які вироблені людством і є продуктом суспільної свідомості.

“Соціальний досвід” – це сукупність соціальних знань і засвоєнних умінь і навичків життєдіяльності особистості у конкретному соціумі (сім'я, школа, референтна група, громада у широкому значенні і т.д.). Він включає різні прояви людини у сферах пізнання середовища і самопізнання, взаємодії з іншими людьми, професійної діяльності, виконання різних соціальних ролей. Отже, соціалізацію можна трактувати як розвиток і самозміну особистості в процесі засвоєння і відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини зі стихійними і спеціально створеними умовами життя на всіх вікових етапах та з різними людьми.

У процесі соціалізації задіяні різні індивідуальності з різним темпераментом, рівнями свідомості, з різним життєвим досвідом - всі вони по-

різному відчують, розуміють і реагують на вплив факторів і агентів соціалізації. Саме тому соціально-педагогічні дослідження базуються на розумінні того, що соціалізація відбувається у поєднанні пристосування і відокремлення людини від умов конкретного суспільства і середовища. Їх домінування характеризує процес становлення індивіда як соціальної істоти або ж як становлення людської індивідуальності.

Пристосування – результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища.

Адаптація передбачає узгодженість вимог і очікувань соціального середовища стосовно людини з її установками і соціальною поведінкою; узгодженість самооцінок і домагань, претензій людини з її можливостями і з реаліями певного середовища.

Обособлення, відокремлення – процес автономізації людини у суспільстві. Результат цього процесу – потреба мати власні погляди, симпатії, потреба самостійно вирішувати власні проблеми, здатність протистояти життєвим ситуаціям, які заважають самовизначенню, самореалізації і самоствердженню.

На наш погляд, сутність соціалізації як соціально-педагогічного явища виявляється на наступних рівнях: методологічному, видовому, факторному, статусному, в якості життя. У методології соціальної педагогіки як науки *соціалізація* розглядається з різних позицій – як процес, як умова, як прояв і як результат соціального формування особистості.

Як “процес” вона визначає соціальне становлення і розвиток особистості в залежності від характеру взаємодії людини і середовища її проживання, адаптації до нього з врахуванням індивідуальних особливостей, тобто, це особливості соціального становлення особистості. Можна аналізувати соціалізацію як типовий процес, для якого характерною є схожість перебігу для представників типових соціальних чи вікових груп, які мають подібні соціальні статуси і який відбуваються у схожих соціокультурних умовах (це досить яскраво можна простежити на прикладі соціальних груп емігрантів, студентів, віруючих однієї релігії, етнічних груп та ін.).

Як “умова” – це свідчення наявності того соціуму, який необхідний людині для соціального розвитку. Умовами можуть бути специфічні умови сімейного, шкільного, вуличного середовища та ін.

Як “прояв” – це соціальна реакція людини з врахуванням її віку і соціального розвитку у системі конкретних суспільних відносин. Через її вчинки можна судити про рівень соціального розвитку. В оцінці прояву значне місце належить критеріям, за якими можна робити висновки про

сформованість установок, стереотипів, цінностей, адаптації до вимог і соціальних норм, про соціальну ідентичність.

Як *“результат”* – це показники основоположної характеристики людини і її особливостей як соціальної одиниці суспільства відповідно до її віку. Це уточнення важливе тому, що, наприклад, дитина у своєму розвитку може випереджувати чи відставати від своїх ровесників. У цьому контексті соціалізація як результат характеризує соціальний статус дитини відносно її ровесників.

Соціалізація особистості поділяється на наступні види: первинну, маргінальну і вторинну, ресоціалізацію.

Первинна соціалізація відбувається в перші роки життя в сім’ї чи іншому найближчому оточенні дитини; пов’язана з формуванням узагальненого образу дійсності і засвоєнням певних моделей поведінки в різних ситуаціях і з різними людьми. В подальшому відбувається корекція набутого досвіду у процесі первинної соціалізації.

Маргінальна (проміжна) соціалізація (її ще називають псевдоустиїливою) найактивніше відбувається у підлітковому віці та в різних маргінальних групах. Тісно пов’язана з потребою самоутвердження особистості у найближчому оточенні та з груповою і статевою ідентичністю. Для дорослих представників суспільства її пов’язують також з професійною ідентичністю.

Вторинна соціалізація відбувається у процесі професійного становлення особистості, набуття статусу і специфічно-рольової поведінки.

Ресоціалізація – (ре- приставка, яка означає повторну, відновлюючу дію, протилежну, зворотну) – підготовка до повернення індивіда у звичну культуру, середовище, відновлення соціальних зв’язків. Відбувається у процесі спеціально організованої роботи з особами, які втратили все це в результаті фізичних і психічних травм, із засудженими з метою підготовки їх до адекватного соціальним нормам життя на волі після відбуття покарання і повернення. Здійснюється у соціально-реабілітаційних центрах, у виправно-виховних установах пенітенціарної системи.

Соціалізація особистості відбувається у взаємодії різних за кількістю, віком, рівнем культури і соціальним статусом людей, у різноманітних умовах і під впливом різних життєвих обставин. У своїй сукупності вони виконують роль факторів соціалізації. Тому у процесі соціалізації особистості доречно говорити про суб’єкт-полісуб’єктну взаємодію і багатофакторність. За своїм характером ця взаємодія і впливи факторів можуть бути постійними, тимчасовими, тривалими, випадковими, об’єктивними і суб’єктивними, інтегрованими за своєю сутністю.

У процесі соціалізації відбувається *персоналізація* (від латинського *persona* – особистість). Вона характеризує процес, у результаті якого суб'єкт отримує ідеальне представництво у життєдіяльності інших людей і може виступати у суспільному житті як компетентна особистість, яка наділена свідомістю, індивідуальністю, що є результатом її соціального розвитку. У широкому традиційному сенсі під поняттям особистість розуміють індивіда як суб'єкта соціальних відносин і свідомої діяльності. У вузькому – особистість визначається включеністю у суспільні відносини. *Компетентна особистість* – особистість, яка володіє достатніми знаннями, вміннями і навичками, щоб не потрапляти у складні життєві ситуації і компетентно розв'язувати назрілі проблеми.

На соціалізацію впливають: спадковість і вроджені особливості, фактори середовища, особиста роль у саморозвитку і самовдосконаленні. Вони можуть як стримувати, так і прискорювати процес соціалізації у різних аспектах його вияву.

Людина сприймається як об'єкт і суб'єкт соціалізації. Хоча на сьогодні ще домінує думка про те, що у соціальній педагогіці доречно говорити про об'єкт соціально-педагогічного впливу. Ми заперечуємо таку однозначність з наступних міркувань: як об'єкту їй належить значна роль у засвоєнні соціального досвіду, який пропонує суспільство і в якому воно зацікавлене. Суспільство намагається сформувати людину за своїм зразком – суспільним ідеалом, на основі вироблених суспільних стандартів і відповідно своїх очікувань, проте людина часто неусвідомлено або свідомо включається у діяльність під впливом різних зовнішніх і внутрішніх факторів, які обумовлюють її соціальний розвиток та характер. Доречно говорити про те, що у ролі об'єктів соціалізації, найчастіше, виступають особи з обмеженими можливостями – малі діти, інваліди або неспроможні особи. Вони стають клієнтами соціальних педагогів і соціальних працівників. Поряд з цим, дії людини (навіть, якщо вона має певні фізичні і психічні обмеження) мають, здебільшого, усвідомлений характер – вона сама спроможна приймати рішення і впливати на соціальну політику, на обставини власного життя, бути повноправним партнером інших суб'єктів соціалізації у різних видах діяльності і спілкування, досягненні певних цілей.

Соціалізація – це не тільки набуття і засвоєння соціального досвіду, досвіду життєздатності і взаємодії у певному середовищі, знань, навичок і життєстверджуючих якостей особистості, а ще й двосторонній процес: особистість пізнає соціальний досвід і одночасно впливає на оточуюче середовище, змінюючи його. Соціалізація триває протягом усього життя

людини і має свої особливості на різних його етапах. Ці етапи можна співставити з віковою періодизацією життя людини: дошкільний, шкільний вік, молодість, зрілість, похилий вік, старість. Їх характеристики ми вже розглядали на початку розділу. Кожний віковий етап має свої можливості й особливості соціалізації людини. На найбільш повне забезпечення цих можливостей орієнтовані спеціальні відгалуження соціальної педагогіки як науки – ювеногогіка, андрогогіка, геронтогогіка.

Ювеногогіка охоплює теоретичні й практичні проблеми навчання і виховання молоді, зокрема, у контексті соціалізації такими є проблеми ідентифікації, громадянського виховання, адаптації до середовища, професійної орієнтації, навчання, набуття компетентності.

Андрогогіка охоплює теоретичні й практичні проблеми навчання і виховання дорослих – за своєю суттю це педагогічні аспекти соціалізації на етапі трудової діяльності та особливості навчання і виховання дорослої людини.

Геронтогогіка охоплює теоретичні й практичні проблеми взаємодії з людьми похилого віку, які пов'язані з їх адаптацією до нових умов життя (пенсіонерів) і реалізацією потенціалу людини у суспільстві, узгодженям елементів сімейного і суспільних форм надання допомоги у житті, соціальною підтримкою, використанням знань, досвіду старшого покоління у соціалізації, навчанні і вихованні молоді.

У процесі соціалізації засвоюються *соціальні ролі* – соціальні функції, моделі поведінки, які здійснюються відповідно до об'єктивно заданої соціальної позиції особистості в системі міжособистісних стосунків. Іншими словами – це виконання певної ролі у відповідності з потребами повсякденного життя, професійної діяльності і тих функцій, які виконує людина. Соціальні ролі можуть бути засвоєні на рівні ознайомлення, інформації про них, а також на рівні основ і досконалості. Їх зміст розкривається певним набором норм, що визначають те, яким чином повинні поводити себе люди в тій чи іншій ситуації.

Соціально-рольова соціалізація має свої види: статево-рольові, сімейно-побутові, професійно-трудова, субкультурно-групові.

Статево-рольова соціалізація – це засвоєння людського досвіду соціальної поведінки відповідно статевої приналежності й проявлення його залежно від віку і відповідних з цим змін у соціальному становищі у суспільстві (хлопчик, дівчинка, наречений, чоловік, батько, матір, дружина тощо).

Сімейно-побутова – у відповідності з соціальним статусом у сім'ї. Вона виявляється у засвоєнні та використанні досвіду сімейного життя,

зміцнення сім'ї і сімейних стосунків (напр.: глава сім'ї, батьки – діти, брат – сестра, пращури тощо; традиції і звичаї сімейного виховання).

Професійно-трудова – відбувається на основі соціального досвіду виконання людиною певної професійної діяльності (вчитель, інженер, лікар, робітник тощо. Супроводжується входженням у субкультуру і її виявом у професійному середовищі).

Субкультурно-групова – це соціальна роль людини, яку вона засвоїла і своєрідно відтворює із врахуванням культури того середовища, в якому навчалася, жила, спілкувалася. Кожен регіон має свою соціокультурну своєрідність поведінки, спілкування, мови, що сприяє формуванню своєрідності цього соціуму. Правомірно вживання і стосовно молодіжних та інших маргінальних культур, які вирізняються груповими цінностями і ціннісними орієнтаціями різної спрямованості, зовнішньою характерною атрибутикою (мова, модні тенденції в одязі, різні символи, музичні орієнтації, захоплення тощо).

Соціалізація особистості може мати ознаки *віктимізації*. Термін введено в категоріальний апарат соціальної педагогіки для означення процесу і результату перетворення індивіду чи групи в той чи інший тип жертви несприятливих умов соціалізації: інвалідів, осіб з ризикованою поведінкою, соціальних сиріт та ін.

Для вивчення феномену жертви соціалізації і особливостей її поведінки в структурі соціальної педагогіки виокремлюється *віктимологія* – науковий напрямок, основними завданнями якого є комплексний аналіз поведінки окремих індивідів і груп, яка відхиляється від норм безпеки, видів і форм насилля і вироблення рекомендацій зі стратегії і тактики суспільства, держави, соціальних інститутів щодо ставлення і допомоги жертвам соціалізації, корекції таких відхилень і негативних впливів на соціальний розвиток як окремих особистостей, так і в суспільстві загалом.

Соціально-педагогічні механізми соціалізації особистості в сучасних умовах поділяються на традиційні, інституційні, стилізовані, міжособистісні. Вони реалізуються у процесі виховання та стихійних впливів.

Традиційний – шляхом засвоєння норм, еталонів поведінки, світоглядних переконань – у найближчому оточенні – родинному, ровесників тощо.

Інституційний – у процесі взаємодії людини з суспільними інститутами і громадськими організаціями.

Стилізований – в рамках певної субкультури.

Міжособистісний – у процесі взаємодії людини зі значимими для неї суб'єктами.

Засобами соціалізації особистості є: спосіб життя, елементи духовної культури, типи і види стосунків у різних сферах життєдіяльності, масмедіа. Всі вони мають велике значення для процесу і результату соціалізації, однак, з огляду на сучасні інформаційні технології, їх явні і приховані резерви, особливо могутніми засобами соціалізації виступають ЗМІ – друковані, відео- і аудіо, електронні. Спостерігається тенденція у намаганнях певної частини підлітків і молоді віртуально проживати різні події життя, таким чином уникаючи реальних стресів, відповідальності і потреби докладання зусиль для подолання реальних життєвих протиріч.

Соціалізація особистості супроводжується соціальним розвитком, який обумовлюється спадковими і соціальними факторами. *Соціальний розвиток особистості* – це процес, у ході якого відбуваються суттєві кількісні й якісні зміни у сфері її соціального життя або в його окремих компонентах – соціальних стосунках, ролях, соціальних якостях, які зумовлені суперечністю внутрішніх і зовнішніх чинників в умовах невідповідності потреб і можливостей, очікуваного і отримуваного, бажаного і реального. Рушійними силами соціального розвитку є емоційна обумовленість і емоційна сприйнятливість, наслідування, волюва активність, потреба у спілкуванні, підтримка позитивних самопроявів і стримування негативних, сприятливі умови для самореалізації, виховання. Спадкові і вроджені особливості складають певний потенціал, який визначає здатність (здібність, схильність, спроможність) людини до розвитку. У процесі ж соціального розвитку і виховання цей потенціал може бути реалізований.

Виокремлюють позитивну і негативну схильність у розвитку людини, її становленні як особистості. Такі схильності можна виділити у залежності від соціальної важливості й перспективності для її розвитку.

Позитивна схильність – це найбільш доцільний базис соціальних задатків для стимулювання спрямованого розвитку людини у процесі її соціалізації, внаслідок чого вона може добитися найбільших результатів у самовдосконаленні і самореалізації як особистість. Позитивне стимулювання такого розвитку дуже важливе у дитинстві та у роботі з тими особами, які мають особливі потреби.

Негативна схильність – це та своєрідність людині, яка або обмежує її у можливостях соціального розвитку, або має чітко виражений негативний соціальний характер, що може гіршим чином вплинути на процес і результат соціального розвитку. Отже, у процесі соціального розвитку дитини необхідно усвідомлювати її індивідуальні особливості й можливості та створювати такі умови середовища, які дозволять забезпечити

профілактику негативного і найбільш повну та доцільну реалізацію того позитивного індивідуального, що є характерним для конкретної особистості.

Регулятором процесу і результату соціалізації особистості виступають *соціальні норми* – сукупність вимог та очікувань, які пред'являє соціальна спільнота (група, організація, суспільство) до своїх членів і завдяки яким здійснюється соціальний контроль поведінки та діяльності особистості. У різних суспільствах можуть діяти різні соціальні норми. Особливості їх формування залежать від рівня розвитку суспільства, його культурних традицій та чинного законодавства. Соціальні норми також регулюють процес функціонування соціальних інститутів як у сучасних умовах, так і на перспективу, відповідно з уявленнями про ідеальне суспільство та ідеальну особистість.

Критерії оцінки “соціалізованості” особистості обумовлюються концептуальним підходом до розуміння соціалізації:

В аспекті суб'єкт-об'єктного підходу – сформованість рис, поведінкових моделей особистості, заданих її статусом і очікуваних конкретним соціумом. На особистісному рівні – конформність до соціальних вимог.

В аспекті суб'єкт-суб'єктного підходу – не тільки адаптованість до соціуму, а й здатність бути суб'єктом власного розвитку (здатність до зміни своїх ціннісних орієнтацій; вміння знаходити баланс між своїми цінностями і вимогами тих ролей, які виконує; орієнтація не на конкретні вимоги, а на розуміння універсальних моральних людських цінностей) і певною мірою розвитку суспільства в цілому.

Агентами соціалізації виступають різні соціальні інститути – держава (засобами державної політики) та її інституції, насамперед, сім'я, школа та ін., громадські організації, соціальні служби; фахівці – педагоги, соціальні педагоги, соціальні працівники та ін.; батьки, брати і сестри, друзі, ровесники та інші значимі особи; засоби масової інформації (телебачення, радіо, комп'ютер, періодичні видання); культура, мистецтво. Їх вплив на соціалізацію особистості може бути як конструктивним, так і деструктивним. Однак, в реальному житті він рідко буває завжди однозначним. Прикладом тут може бути сім'я і батьки, які часто переживають кризи становлення і кризи особистого життя, залежні від численних детермінантів – факторів зовнішнього і внутрішнього життя і від сили їх дії та стабільності.

Фактори соціалізації – все те, що безпосередньо і опосередковано діє на людину: соціокультурне середовище сім'ї, дошкільного навчального закладу, школи, неформальних молодіжних об'єднань, трудових колек-

тивів, вулиці, інформація засобів масової інформації, засоби різних видів мистецтва тощо. Їх дія може бути постійною і тимчасовою, об'єктивною і суб'єктивною, ситуативною, одиничною чи інтегрованою за своїм змістом і терміном дії. У якості факторів соціалізації можуть виступати численні чинники і умови особистісного та суспільного життя (наприклад: батьківський стиль виховання, рівень педагогічної культури батьків і педагогів, соціокультурні умови школи, соціальні цінності, традиції, норми і правила поведінки, особливості регіональної культури, субкультури, окремі люди чи їх сукупність та ін.). У їх виявленні значна роль належить методам наукового пізнання теоретичного і емпіричного характеру.

У процесі наукового цілеспрямованого дослідження доцільно здійснювати соціально-педагогічну діагностику, яка має бути спрямована на те, щоб на основі аналізу й інтерпретації його результатів отримати нову інформацію стосовно сучасних тенденцій і проблем соціалізації особистості та тих факторів, які детермінують цей процес, з метою використання отриманих даних у поліпшенні наявної практики. Логічний аспект діагностики повинен передбачати:

- аналіз соціальних явищ і фактів у їх цілісності, взаємозв'язку і взаємозалежності;
- відстежування генези соціальних взаємопливів і взаємозалежностей;
- співвідношення конкретних соціально-педагогічних явищ з цілями гуманістичного виховання і гуманізації суспільства;
- використання теорії і нових ідей у практичному, творчому пошуку;
- відмову від наявних шаблонів і стереотипів і пошук нових оцінок, узагальнень, підходів;
- співвіднесення стратегічних і тактичних дій;
- використання філософського, логічного і психолого-педагогічного аналізу в опрацюванні отриманих у дослідженні результатів.

В основу методики дослідження соціалізації необхідно покласти наступні принципи:

- цілісного вивчення, яке передбачає максимальне використання системного підходу, врахування багатоманітних зовнішніх впливів на особистість, розкриття факторів її розвитку, встановлення зв'язків між рівнем соціалізації особистості і її сутнісними характеристиками (спрямованістю, віковими особливостями, рівнем загального розвитку, переконаннями);
- комплексного використання методів дослідження, що передбачає всебічне дослідження явища і виокремлення з нього найважливіших чинників;

- одночасного вивчення колективу й особистості в їх взаємозв'язках;
- дослідження процесу соціалізації в динаміці – в різних видах діяльності і в різних ситуаціях, у різні вікові періоди дозрівання особистості.

Завдяки такому підходу можна з'ясувати особливості соціалізації особистості в сучасних умовах та ті можливості й ризики, якими вона супроводжується, а також, при потребі, корегувати їх чи змінювати засобами соціальної педагогіки і соціальної роботи як професійного виду діяльності у процесі соціально-педагогічної діяльності.

Соціально-педагогічна діяльність – процес і результат діяльності, яка визначається соціально-педагогічною метою і здійснюється завдяки застосуванню педагогічних методів і засобів.

Зміст соціально-педагогічної діяльності – наповнення соціально-педагогічної діяльності конкретними справами;

Напрями соціально-педагогічної діяльності – шляхи реалізації соціально-педагогічної мети.

Теорія і практика соціально-педагогічної діяльності переважно пов'язані з такими поняттями як “соціально-педагогічна робота” та “соціальний педагог” і складають своєрідну галузь соціального життя, спрямовану на допомогу та підтримку людей різного віку, різних соціальних прошарків, різного віросповідання, в різних соціальних середовищах і в різних складних життєвих ситуаціях. Її особливість полягає у тривалості й комплексності, а не фрагментарності.

Діяльність соціального педагога має багатоплановий і різновекторний характер. Вона передбачає не тільки спеціальні знання, а й поліпрофесійну ерудицію з метою здійснення соціально-педагогічних досліджень, організації комплексної соціальної, медичної, педагогічної, психологічної і правової допомоги жертвам соціалізації. Адже основне призначення соціального педагога – бути посередником між особистістю і мікросередовищем, різними соціальними інститутами у вирішенні її нагальних проблем і задоволенні назрілих потреб. Ця місія зобов'язує не тільки до високого рівня теоретичної підготовки спеціаліста, а й до практичного оволодіння навичками комунікативної культури і культури взаємодії, розвитку таких особистісних і професійних якостей, як альтруїзм, толерантність, емпатійність, самоконтроль, самокритичність та ін.

У процесі соціально-педагогічної діяльності відбуваються зміни в усіх учасників суб'єкт-суб'єктної і суб'єкт-об'єктної взаємодії, а також умов самої діяльності: набуваються нові знання, соціальний і професійний досвід, зростає ступінь самостійності особистості, її здатність контролювати своє життя і ефективно вирішувати виникаючі проблеми; оп-

тимізуються умови життєдіяльності, в яких полегшуються адаптація та індивідуалізація.

Однак, безпосередньо соціально-педагогічна діяльність спрямовується на дітей і молодь, які потребують допомоги у процесі соціалізації. До таких відносяться, насамперед, ті, хто має особливі потреби, пов'язані з особливостями розвитку чи обставин сімейного і особистого життя, а саме: інваліди; обдаровані; із затримкою психічного розвитку (ЗПР); педагогічно-занедбані, в тому числі "діти вулиці" і неповнолітні-засуджені; маргінали; жертви фізичного, психічного і сексуального насилля; діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування, а також всі ті, хто потрапив у складну життєву ситуацію і потребують кваліфікованої допомоги, підтримки чи супроводу. Їх вікові і соціально-педагогічні особливості, а також конкретні виховні середовища і соціальні ситуації, в яких вони перебувають, впливають на вибір відповідних цілей, завдань, змісту і засобів соціально-педагогічної діяльності. В цілому соціально-педагогічна діяльність являє собою складну систему взаємопов'язаних компонентів, а саме: мети, принципів, напрямків, етапів, сфери, змісту, форм, методів і прийомів, професійних якостей та тих зв'язків, які пов'язують їх у єдине ціле.

Мета соціально-педагогічної діяльності полягає у:

- сприянні в адаптації і позитивній соціалізації особистості шляхом допомоги їй у засвоєнні соціальних норм і цінностей;
- створенні умов для психологічного комфорту і безпеки дитини;
- задоволенні потреб особистості у вмінні ефективно розв'язувати життєві проблеми;
- попередженні негативних явищ у сім'ї, школі, іншому найближчому соціальному оточенні.

Провідні *принципи* соціально-педагогічної діяльності – гуманізм, демократизм, компетентність. Гуманізм тісно пов'язується з вірою у потенційні можливості і зі стимулюванням активності тих, з ким працює соціальний педагог, а також покладається в основу надання їм допомоги в розвитку самопомоги, що визначається переконанням у тому, що:

- для суспільства цінною є кожна людина;
- ефективність допомоги можлива тільки за активної участі у цьому процесі того, на кого вона спрямована;
- в оцінці якості наданих послуг і допомоги, насамперед, необхідно орієнтуватися на думку тих, хто їх отримує.

Відсутність активності особистості у допомозі собі може сприяти розвитку таких негативних особистісних якостей і соціальних наслідків,

як споживацтво, утриманство. Відсутність активності у діяльності соціального педагога може призвести до втрати сприятливих обставин у вирішенні проблем, зокрема: часу, довіри, авторитету, партнерів.

Принцип демократизму передбачає:

- створення умов для активної взаємодії і забезпечення діалогу сторін з різними позиціями, інтересами;
- інтеграцію різнорідних зусиль і спільних підходів з метою розв'язання соціально-педагогічних завдань;
- розвиток волонтерського руху;
- забезпечення прямого і зворотного зв'язку учасників взаємодії;
- розширення джерел отримання необхідної інформації про стан процесів, які регулюють соціально-педагогічну діяльність.

Згідно принципу компетентності для забезпечення соціально-педагогічної діяльності необхідні:

- професійна підготовленість фахівця;
- вміння обирати оптимальні варіанти соціально-педагогічної діяльності і забезпечувати їх кваліфіковану реалізацію;
- досвід професійної діяльності.

Згідно класифікації М.А.Галагузової, основними *функціями* діяльності соціального педагога є: діагностично-прогностична, посередницька, корекційно-реабілітаційна, охоронно-захисна, упереджувально-профілактична, евристична [7, с.25].

Названі функції наповнюються конкретним змістом діяльності, а саме:

- діагностично-прогностична передбачає вивчення дитини, її становища і станів у різних виховних середовищах і ситуаціях, відносин у сім'ї, школі, з дітьми в різних групах, індивідуальних можливостей і потенцій виховного середовища;
- посередницька полягає у координації і об'єднанні зусиль різних спеціалістів і організацій, які спроможні захистити права дитини, встановити її статус, допомогти у розв'язанні актуальних проблем;
- корекційно-реабілітаційна спрямовується на пошук шляхів і варіантів виходу з життєвої кризи, соціально-педагогічну підтримку і супровід;
- охоронно-захисна полягає у захисті прав і інтересів дитини, соціально-педагогічній роботі з сім'єю;
- упереджувально-профілактична передбачає спрямування діяльності дитини на вивчення і дотримання соціальних норм, проведення змістовного дозвілля, самоаналіз і самовиховання; вивчення і поширення кращого досвіду соціального виховання;

- евристична спрямовується на допомогу в створенні умов для розвитку здібностей і талантів дитини.

У своїй сукупності такі функції передбачають завдання з'ясування потреб і проблем, включення проблемних особистостей у довкілля, процеси соціалізації шляхом навчання і виховання; соціально-правову турботу про дітей і їх правовий захист; соціально-реабілітаційну допомогу обдарованим, фізично і психічно неповносправним особам у спеціалізованих закладах і за спеціальними методиками.

Зважаючи на різноманітність потреб і проблем осіб, соціально-педагогічна діяльність здійснюється за наступними *напрямами*:

- профілактика відхилень у соціальному розвитку особистості від загальноприйнятих норм, девіантної і делінквентної поведінки, яка виявляється у попередженні правопорушень шляхом превентивного виховання;

- реабілітація дітей, в розвитку яких встановлені ті чи інші відхилення у соціальному розвитку, шляхом встановлення індивідуальних проблем і потреб і застосування адекватних методик допомоги і самопомоги у корекції чи компенсації вад розвитку, створення сприятливого психологічного мікроклімату і формування у кожного позитивної "Я-концепції";

- ресоціалізація осіб, які втратили стабільні соціальні зв'язки і позитивні соціальні орієнтири, зокрема тих, хто відбуває покарання у пенітенціарних установах або переніс тяжкі фізичні і психічні травми, шляхом психокорекції і соціально-педагогічної допомоги у подоланні життєвої кризи, розвитку комунікативної культури, здобутті освіти і професії, підготовки до життя на волі, відновленні втрачених соціальних зв'язків, правового виховання, працевлаштування;

- захист прав і інтересів дітей шляхом підтримки, супроводу і соціально-педагогічного патронату сім'ї, інституалізації чи деінституалізації дитини, розвитку сімейних форм виховання, відстоювання прав дитини у різних соціальних інститутах.

Ці напрями реалізуються у різних сферах діяльності та розкриваються у відповідних їй змісті й етапах.

У визначенні *змісту й етапів* соціально-педагогічної діяльності необхідно дотримуватися структурного і функціонального підходів. Структурний підхід визначає його компонентний склад, завдяки якому (на підставі динаміки змін) можливий якісний аналіз оцінки соціально-педагогічної діяльності та передбачає етапність розв'язання поставлених завдань. Функціональний підхід визначає особливості фахової діяльності

конкретного соціального педагога, які розкриваються у процесі пошуку і вибору найбільш оптимальних варіантів безпосередньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії, допомоги чи підтримки клієнта. Отже, структурний і функціональний підходи тісно взаємопов'язані (оскільки тільки у своїй сукупності вони розкривають процес і результат фахової діяльності), а соціально-педагогічна діяльність фахівця здійснюється у відповідності з його професійним призначенням.

До основних *етанів* відносяться наступні: *діагностичний, соціально-педагогічного прогнозування, соціально-педагогічного моделювання, апробації технології і безпосередньої діяльності* (процес реалізації обраної соціально-педагогічної технології), *результативний* (оцінка і аналіз отриманих результатів діяльності, визначення наступних перспектив).

Соціально-педагогічна діяльність завжди має адресний характер. Вона орієнтована на конкретну особистість і розв'язання її соціальних проблем. Саме це зобов'язує до компетентного здійснення їх діагностики, а також адекватного (відповідно отриманих діагностичних результатів) прогнозування, моделювання і реалізації обраної соціально-педагогічної технології. В чому це виявляється? Розглянемо поетапну діяльність у більш конкретизованому вигляді, яка може розглядатися як її алгоритм.

Діагностика передбачає:

- вивчення індивідуальних особливостей і можливостей особистості (клієнта), її позитивних потенцій щодо самореалізації;
- вивчення особливостей найближчого соціального середовища;
- з'ясування індивідуальних відхилень у соціальному розвитку і зумовлених цим соціальних проблем;
- створення соціально-педагогічної характеристики особистості;
- визначення потреб конкретної особистості

Одним із найбільш складних етапів фахової діяльності є прогнозування можливого соціального розвитку особистості і можливої соціально-педагогічної їй допомоги, оскільки потребує наступного: глибоких знань із педагогіки і психології; здібності до глибокого аналізу; достатньо повної інформації про дитину (клієнта); соціального і педагогічного досвіду, а також розвиненої інтуїції. У своїй сукупності ці властивості фахівця сприяють і забезпечують прийняття професійно компетентного рішення щодо внутрішніх потенцій конкретної особистості і можливої ефективності зовнішніх впливів у розв'язанні її проблем і задоволенні нагальних потреб. Його соціально-педагогічна діяльність на етапі прогнозування передбачає:

- осмислення ситуації соціального розвитку конкретної особистості (наприклад, дитини), встановлення причинно-наслідкових зв'язків;
- оцінку власних педагогічних можливостей (педагогічної компетентності) і умов виховання;
 - визначення кола осіб, спроможних надати дитині допомогу;
 - планування діяльності.

На етапі моделювання соціально-педагогічна діяльність тісно пов'язана з результатами попередніх етапів і спрямовується на:

- створення цілісного уявлення про ціль, завдання, зміст, методи і прийоми взаємодії з тими, на кого спрямовується така діяльність;
- визначення способів соціально-педагогічного захисту;
- вибір найбільш оптимальної або вироблення адекватної до проблеми соціально-педагогічної технології;
- визначення умов її реалізації.

Процес реалізації обраної соціально-педагогічної технології відбувається у ході її апробації і безпосередньої діяльності по впровадженню. Етап вирізняється індивідуалізацією виховного процесу, оскільки передбачає застосування індивідуально-підібраних технологій, адекватних до проблем і потреб клієнтів. Найбільш значимими і відповідальними завданнями цього етапу є:

- встановлення зворотного зв'язку з об'єктом соціально-педагогічної діяльності (досягнення взаєморозуміння);
- включення об'єкта у процес саморозвитку і самовиховання;
- набуття досвіду спілкування;
- уточнення технології відповідно до конкретної соціально-педагогічної ситуації;
- педагогічна корекція і реабілітація;
- моніторинг результативності окремих комплексів педагогічних заходів.

Оцінка і аналіз отриманих результатів діяльності, визначення наступних перспектив здійснюються на результативному етапі соціально-педагогічної діяльності. Їх необхідність зумовлюються потребою:

- визначення, якою мірою вдалося вирішити соціально-педагогічну проблему;
- з'ясування позитивних і негативних аспектів використаної технології, можливих варіантів її реалізації;
- виявлення ролі і власної діяльності клієнта як суб'єкта самовдосконалення;

- визначення динаміки змін в особистості, на яку була спрямована соціально-педагогічна діяльність;

- аналізу набутого нового досвіду соціально-педагогічної діяльності.

Ці етапи діяльності є обов'язковими у соціально-педагогічній діяльності, оскільки їх дотримання забезпечує як отримання об'єктивного знання про стан соціально-педагогічного явища, так і професійне в нього втручання з метою зміни на краще.

Сфери і зміст професійної діяльності соціального педагога:

- Загальноосвітні заклади – дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні школи, ліцеї, гімназії. Діяльність спрямовується на: організацію позанавчальної діяльності школярів, їх дозвілля; первинну профілактику шкідливих звичок і асоціального способу життя; індивідуальну, групову та консультаційну роботу з дітьми та їхніми батьками; координацію виховних зусиль вчителів, батьків, різних соціальних інститутів у розв'язанні соціальних проблем учнів і їхніх сімей;

- Спеціальні навчально-виховні заклади – школи-інтернати, Будинки дитини, Дитячі будинки, Дитячі будинки змішаного типу. Діяльність спрямовується на: адаптацію дітей до змінених умов життя і вимог закладу; організацію позанавчальної діяльності вихованців, їх дозвілля і оздоровлення; індивідуальну роботу по стимулюванню розвитку і його корекцію; соціально-педагогічне консультування батьків; координацію зусиль різних фахівців у визначенні статусу дитини, наданні їй необхідної медичної, юридичної, психологічної і матеріальної допомоги; інтеграцію вихованців спеціалізованих освітніх закладів у суспільство.

- Реабілітаційні заклади – центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, центри психолого-педагогічної допомоги, кризові центри, притулки для неповнолітніх, соціальні готелі. Діяльність спрямовується на: встановлення статусу і відновлення документів особи (клієнта); вивчення фізичного та психічного стану, ступеня дезадаптованості; адаптацію клієнтів до змінених умов життя; включення у процес самообслуговування, навчальної, пізнавальної, трудової, ігрової діяльності; організацію дозвілля; забезпечення соціально-психологічної реабілітації клієнтів закладів, допомогу і підтримку у подоланні проблем і виході із складних життєвих обставин та станів залежності (третинна профілактика), стимулювання їх індивідуально-корекційного розвитку; інтеграцію у суспільство;

- спеціалізовані служби центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ) – служби соціальної підтримки сімей, служби психологічної до-

помоги “Телефон довіри”, консультативні пункти для ін’єкційних споживачів наркотиків, служби вторинної зайнятості молоді та ін. Діяльність спрямовується на соціальний захист і соціально-педагогічну роботу з сім’ями “групи ризику”, “дітьми вулиці” з метою захисту прав, надання допомоги, підтримки і забезпечення соціально-психологічного супроводу; інституалізацію дітей, покинутих, вилучених із неблагополучних сімей чи з вулиці; влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на виховання у сім’ї або дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ); створення оптимальних умов перебування і організацію фахової допомоги у спеціалізованих службах і закладах; організацію дозвілля дітей і молоді за місцем проживання та залучення волонтерів; допомогу у працевлаштуванні молоді через центри зайнятості.

- Пенітенціарні установи – виправно-виховні колонії для неповнолітніх. Діяльність спрямовується на подолання життєвої кризи і зниження агресивності у засуджених, їх правову просвіту, залучення до суспільного життя виправно-виховної колонії, виховання навичок і умінь несилового розв’язання конфліктів, їх підготовку до життя на волі, обговорення можливих варіантів життєвого влаштування, ресоціалізацію, загальноосвітню підготовку і отримання професії.

- За місцем проживання – соціально-педагогічна робота у мікрорайоні. Діяльність спрямовується на організацію змістовного дозвілля шляхом залучення до такої діяльності волонтерів, створення єдиного виховуючого середовища, організацію взаємодії державних і недержавних організацій у вирішенні соціальних проблем дітей і молоді, підвищення ролі і контролю громадськості за процесом соціалізації підростаючих поколінь.

Загалом змістовно соціально-педагогічну діяльність можна визначити як допомогу в позитивній соціалізації особистості, зокрема в інтеграції дитини у суспільство, допомогу в її розвитку, вихованні, освіті, професійному самовизначенні. До сфери соціально-педагогічної діяльності включені практично всі виховні середовища і наступні категорії соціальних груп та осіб: учнівська молодь; неблагополучні, багатодітні, молоді, неповні та прийомні сім’ї; батьки-вихователі та діти у дитячих будинках сімейного типу; сім’ї, в яких батьки інваліди або виховують дитину інваліда; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; діти та молодь з функціональними обмеженнями; жертви насилля у сім’ї або жертви торгівлі; діти-вулиці – бездоглядні й безпритульні; діти і молодь з девіантною поведінкою і неповнолітні засуджені тощо.

Соціально-педагогічна діяльність передбачає обов’язкову наявність

у фахівців наступних **професійних умінь**: *аналітичних, прогностичних, проектувальних, рефлексивних, комунікативних*. У чому вони полягають?

Аналітичні виявляються у здатності до:

- аналізу явищ і процесів, які відбуваються у широкому і більш вузькому соціумі і впливають на стани і розвиток дітей і молоді;
- визначення причинно-наслідкових зв'язків у процесі соціалізації особистості;
- з'ясування сутності соціально-педагогічних проблем конкретної особистості і її найближчого соціального середовища (родини, школи, групи ровесників тощо);
- прогнозування можливого розвитку подій, станів і взаємин та їх наслідків;
- моделювання сумісної діяльності щодо подолання виявлених проблем.

Прогностичні виявляються у:

- прогностичному мисленні, здатності до прогнозування різних варіантів розв'язання проблем дітей і молоді шляхом залучення їх до спеціально організованої соціально-педагогічної діяльності;
- прогнозуванні розвитку особистості дитини відповідно виявлених проблем і потреб;

Проектувальні пов'язані з визначенням конкретного змісту діяльності, спрямованої на досягнення поставленої соціально-педагогічної мети.

Рефлексивні розкриваються через:

- самоаналіз власної соціально-педагогічної діяльності на кожному з її етапів;
- осмислення позитивних і негативних результатів соціально-педагогічної діяльності.

Комунікативні виявляються у:

- культурі міжособистісного спілкування і соціальної взаємодії;
- культурі мовлення;
- змісті спілкування.

За своєю суттю професійні уміння соціального педагога характеризують фахівця соціальної сфери та відображають його особливості як людини, так і спеціаліста у взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої культури.

Таким чином, загальна мета соціальної педагогіки полягає у створенні оптимальних умов для соціалізації особистості. Подальша конкре-

тизація цієї мети відбувається в її змісті, що визначає коло основних професійних завдань стосовно суб'єктів та об'єктів соціальної роботи.

Практичною сферою соціальної педагогіки є **соціальна робота** – діяльність, спрямована на надання допомоги людям, які її потребують, не спроможним без сторонніх вирішити свої життєві проблеми, а в деяких випадках і жити (пенсіонерам, людям похилого віку, інвалідам (особи з обмеженими фізичними чи психічними можливостями), тяжкохворим, дітям-сиротам). Специфіка соціальної роботи полягає в тому, що вона зосереджується на “веденні випадків”, тобто на безпосередній індивідуальній роботі з клієнтами, які опинилися в складних життєвих умовах, і тісно пов'язана із соціальним, сервісним обслуговуванням. Ознакою часу є те, що все більшого поширення набувають групові форми соціальної роботи і їх конкретизація в різних технологіях. Методологічною основою соціальної роботи є принципи і функції соціальної педагогіки, оскільки саме педагогіці належить провідна роль у розвитку особистості суб'єктів і об'єктів соціальної роботи. Педагогічні елементи систематизують її зміст і процесуальні компоненти. Ефективність методів соціальної роботи визначається її педагогічними характеристиками.

Сучасна концепція соціально-педагогічної діяльності вибудовується на основі теорії соціальної користі осіб з обмеженими можливостями, розробленої на рубежі XIX – XX ст., і теорії психоаналізу, яка була запропонована в 60-х роках XX ст. [8, с. 145-160; с.579 - 591]. Її сутність полягає в тому, що між кожною конкретною людиною і її соціумом відбувається постійний взаємозв'язок. З цієї точки зору обмеження можливостей людини значною мірою зумовлене ставленням до неї інших представників соціуму, які виокремлюють її із соціуму як таку, що має обмежені можливості, а також тими бар'єрами у довкіллі, які розраховані тільки на здорових людей і перешкоджають вільному пересуванню та спілкуванню, що впливає як на соціальне самопочуття так і можливості самореалізації всіх членів суспільства за рівних умов. Ці бар'єри можуть мати різну природу, наприклад, архітектурні (відсутність зручностей для пересування людей з обмеженими фізичними можливостями), психологічні (неприйняття, несприйняття, упереджене ставлення, труднощі спілкування, затримка психічного розвитку), соціальні (відсутність соціальних гарантій і низька якість життя, низький соціальний статус, невизначеність статусу, низький рівень соціальної і життєвої компетентності).

Таке розуміння проблем людей з обмеженими можливостями сприяло тому, що в розвинених країнах світу не вживається термін “інвалід” як таке, що підкреслює певну неповноцінність, а, отже, принижує людську

гідність. Також вважається, що якщо людина може здійснювати елементарну суспільно-корисну діяльність, то при необхідному професійному навчанні (професійній підготовці) вона буде спроможною матеріально себе забезпечити і не бути обтяжливим для своєї родини і суспільства в цілому. Ці положення все більшого визнання набувають і в Україні.

Такий підхід до розуміння потенцій осіб з обмеженими можливостями спонукає до вироблення чіткої позиції і відносно інших груп клієнтів та переконань у тому, що у здійсненні соціально-педагогічної діяльності акцент необхідно робити на внутрішні сили особистості, її потенційні можливості та її найближче соціальне оточення. Отже, соціальні педагоги всю свою діяльність повинні вибудовувати з гуманістичних поглядів на людину будь-якого віку, соціального статусу і стану здоров'я, а також виховних можливостей її найближчого соціального середовища.

1.3. Соціалізація і виховання дитини

Однією з найважливіших складових успішного процесу соціалізації особистості є виховання. Воно забезпечує не тільки включення до соціуму, а й набуття цінності та відчуття самоцінності людини.

Сучасна парадигма особистісно-орієнтованого виховання ставить у центр уваги дитину як унікальну і цілісну особистість, яка спроможна до сприйняття нового соціального досвіду і прагне до самовизначення в різних життєвих ситуаціях на основі усвідомленого вибору. Отже, виховання у контексті соціалізації являє собою ніщо інше як педагогічно організований соціальний простір дорослішання, самовизначення і самоствердження.

Розуміння виховання як процесу організованої соціалізації створює можливості й розуміння того, що результат виховання слід визначати за ступенем виявлення у людини здатності й здібності розв'язувати життєві проблеми, робити усвідомлений моральний вибір.

Багато проявів звичної виховної діяльності з позиції завдань соціалізації виявляється досить незвичною, що зумовлює виокремлення цієї специфіки навіть на понятійному рівні. Ця специфіка знаходить своє відображення у терміні "соціальне виховання", яке трактується, насамперед, як суспільне явище. Соціальне виховання А.Мудрик визначає "як планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку людини в процесі її соціалізації" [41].

Одне з найголовніших завдань, які розв'язує виховання, полягає в тому, щоб знайти спосіб підтримки рівноваги між простором реального

соціального життя і життєвим досвідом дитини. Ця рівновага можлива тільки за умови прийняття протиріччя: реальне життя завжди першочергове і загальне, а індивідуальний досвід людини – вибірковий і вторинний. А тому так важливо, вирішуючи завдання виховання у процесі соціалізації, обов'язково враховувати й інтерпретувати події і явища реального соціального життя і співвідносити їх з потребами і можливостями суб'єкта виховання. Цей процес завжди потрібно забезпечувати так, щоб враховувати умови найближчого соціального середовища, за можливості шукати в ньому опори і підтримки.

Життя у суспільстві завжди супроводжується потраплянням у різні життєві ситуації, які потребують певних реакцій і певних моделей поведінки. Кожна життєва ситуація передбачає певні умови і обставини взаємодії з різними людьми, предметами, інформацією. Тому ці ситуації можна сприймати як ситуації соціального досвіду і ситуації рольової дії. В них відбувається пристосування до умов (адаптація), пошук рішень, пов'язаних з власним життєвим сенсом і власними можливостями (знаннями, вміннями, навичками, які досягаються внаслідок розвитку і виховання), відповідно соціального статусу.

Ситуації соціального досвіду у виховному процесі мають свої педагогічні характеристики, що відображують соціально-педагогічну взаємодію з суб'єктом, зміну звичних обставин життя, діяльності і спілкування. Загалом вони спрямовані на:

- орієнтацію у життєвих обставинах;
- осмислення обставин того, що відбулося та їх інтерпретацію;
- конструювання власного життєвого простору.

Ситуація рольової дії завжди пов'язана з якістю виконання соціальних ролей, збагачує досвід рольового поведіння і сприяє розвитку не тільки власного уявлення про наявні соціальні ролі, а й засвоєнню їх певної специфіки.

Соціальна педагогіка також зосереджує свою увагу на життєвих обставинах людини і вивчає її в різних життєвих ситуаціях – з метою з'ясування потреб, можливостей та визначення можливих способів допомоги їй.

Виховання, як складова частина соціалізації, завдяки системі своїх методів забезпечує цілеспрямований механізм соціалізації особистості, посилює особистісні фактори становлення її соціального досвіду і саморегуляції поведінки.

Аналіз процесу соціалізації як педагогічного явища дозволяє представити його зміст у вигляді структури, яка включає ряд взаємопов'язаних компонентів:

1. *Комунікативний компонент.* Він вбирає в себе різноматність форм і способів контактів мовою та іншими видами комунікації, їх використання в різноманітній діяльності і спілкуванні.

2. *Пізнавальний компонент.* Передбачає засвоєння певного кола знань про оточуючу дійсність, становлення системи соціальних уявлень та узагальних образів. Значною мірою реалізується у процесі навчання і виховання, спілкування із засобами масової інформації, спілкування з іншими людьми і виявляється у ситуаціях самоосвіти, коли інформація засвоюється тому, що в ній є потреба, до неї є інтерес і є певна мета щодо власного саморозвитку і самовдосконалення.

3. *Емоційно-оцінний компонент.* Він розкривається у сукупності різних емоцій особистості у процесі її соціальної взаємодії та її безпосередніх оціночних ставлень до різних явищ життя у найширшому діапазоні: від негативних, байдужих і до таких, в яких визначаються найкращі почуття і найліпші ставлення. Ці емоції і оцінки передаються як комунікативними засобами, так і виявляються у конкретних вчинках і діях стосовно інших членів суспільства та довкілля.

4. *Діяльнісний компонент.* Його зміст наповнюють конкретними справами, в яких накопичується соціальний і життєвий досвід особистості, відбувається її духовне зростання і реалізуються суть і зміст усіх інших компонентів структури процесу соціалізації.

У науковій літературі на сьогодні немає єдиного розуміння взаємозв'язку соціалізації і виховання. У теоретичних підходах з цього питання чітко простежуються кілька позицій:

- соціалізація першочергова, і, як стихійний процес, доповнюється вихованням;

- виховання першочергове, його процес детермінується стихійними впливами;

- виховання присутнє у процесі соціалізації, оскільки людина формується у сукупності стихійних і цілеспрямованих впливів;

- виховання і соціалізація співіснують паралельно;

- виховання і соціалізація почергово змінюють свою значимість у соціальному розвитку особистості (у дитинстві людина більше виховується, у дорослому житті – соціалізується);

Ці твердження мають право на існування, але кожне з них саме по собі відображає лиш часткову характеристику взаємозв'язку надзвичайно складних процесів соціалізації і виховання.

Найбільший внесок у постановку і вивчення проблеми співвідношення соціалізації і виховання особистості зробив І.Кон у фундамен-

тальних працях “Соціологія особистості” і “Дитина і суспільство”. Саме він зазначив, що ємкість поняття соціалізація дещо ширша, чим виховання. (Виховання – це система спрямованих впливів, а соціалізація включає, окрім спрямованих впливів, ще й впливи стихійні та спонтанні).

Нині активно у цьому напрямку працює А.Мудрик, який визначає соціалізацію як “соціально-педагогічне явище”, а місце людини у процесі соціалізації він розглядає з позиції активності індивіда. У своїх роботах він полемізує з американським соціологом Н.Смелзером і польським соціологом Я.Щепанським, які відводять індивіду у процесі соціалізації пасивну роль. До речі, майже всі словники з педагогіки, видані до 2000 року, трактують це саме так.

Аналіз різних підходів до розуміння процесу соціалізації особистості дозволяє констатувати принципові методологічні розбіжності серед вчених не тільки щодо тлумачення самого терміну, але і його співвідношень з іншими базовими категоріями, і в першу чергу це стосується виховання. Зупинимось на їх принципових характеристиках:

1-а позиція: соціалізація трактується як ієрархія концентрів розвитку особистості (за принципом матрешки) по лінії “соціалізація – виховання – освіта”. Протягом останнього десятиріччя найпоследовніше цю позицію відстоюють Л.І.Новікова і А.В.Мудрик.

Характерними для цього теоретичного підходу є наступні дефініції:

1) соціалізація полягає у вибіркового засвоєнні людиною різних впливів, не тільки організованих, а й таких, що виникають стихійно;

2) соціалізація – це розвиток і самореалізація людини протягом усього життя в процесі засвоєння і відтворення культури суспільства.

А.В.Мудрик умовно представляє процес соціалізації як сукупність 4 складових: стихійної соціалізації; відносно керованої соціалізації; відносно соціально-контрольованої соціалізації (виховання); більш-менш усвідомленої самозміни людини.[41].

Виховання за цією логікою розуміється у 2-х контекстах: як цілеспрямоване керування процесом розвитку особистості; частина соціалізації; як планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку і духовно-ціннісних орієнтацій людини у процесі її соціалізації.

Названі умови створюються у процесі взаємодії соціальних, групових і індивідуальних суб’єктів у 3-х сферах: освіті, організації соціального досвіду людини, індивідуальної допомоги. Освіта включає в себе систематичне навчання (формальну освіту, як основну, так і додаткову), просвіту, тобто пропаганду і поширення культури (неформальна освіта) і стимулювання самоосвіти. Організація соціального досвіду забезпечу-

ється шляхом моделювання різних соціальних і моральних ситуацій, включення у суспільно-корисну працю, аналізу різних вчинків, власних досягнень і втрат.

2 позиція: виховання дещо ширше поняття, ніж соціалізація. Його компонентами є соціалізація, професійний педагогічний вплив і самовиховання. Саме такої думки дотримується у своїх роботах О.С.Газман і О.Н.Козлова. Так, Козлова О.Н. цю позицію щодо співвідношення вказаних категорій аргументує тим, що окрім соціалізації у виховання входить і процес активного впливу самого вихованця на процес – самовиховання. Але найголовнішим у її аргументації можна вважати те, що взаємодія соціалізації і самовиховання, як правило, опосередковані ще одним процесом – професійною діяльністю педагога. Суть цієї діяльності у координації процесів соціалізації і самовиховання.

На жаль, у такому трактуванні не знайшлося місця для батьків, інших дорослих, які теж мотивують і стимулюють самовиховання особистості, та для освіти – що в цілому не створює повноти наукової картини. Окрім цього, вразливою така позиція виглядає і з інших міркувань – наприклад, стосовно ієрархії або стосовно досить спрощеного визначення соціалізації.

У зв'язку з цим досить корисно розглянути семантику терміну “виховання”. Загальновідомо, що воно походить від дієслова “годувати” (рос. “питать”), який в оригінальних транскрипціях, але в однаковому значенні присутній у старослов'янській та в усіх слов'янських мовах (українській, словенській, сербо-хорватській, чеській та ін.). Чергуванням голосних літер слово “питать” пов'язано з іменником “пестун”. І вказує на активну участь у процесі виховання когось або чогось ззовні.

З цієї точки зору цікаво згадати про те, що терміну виховання немає в англійській мові – “education” ми перекладаємо як “освіта», отже, втрачаємо його нюанс. Однак етимологія цього слова вказує на прямі зв'язки з лат. словом “educo”, яке ділиться на 2 частини – на приставку е (ex), яка означає “рух всередині” і корінь “duco” – “Я веду”. Тоді його дослівний переклад – “я виводжу”. Отже, першочерговий зміст англ. терміну – “саморух до знань, самовдосконалення”. А це вже вказує на активну позицію особистості й тісно пов'язано з процесом виховання і самовиховання.

Цікавим можна вважати і той факт, що у науковій літературі, особливо в психології, узагальнено існує думка про те, що соціалізація має 3 рівні: доморальний, конвенційний і моральний. І що процес соціалізації припиняється саме на моральному рівні.

1. *Доморальний рівень* найбільш яскраво простежується при вихованні за принципом “батого і пряника” – метода заохочення і покарання.

2. *Конвенційний рівень* характеризується тим, що людина свідомо сприймає і погоджується з тими вимогами, які висуває їй суспільство, в якому вона живе.

3. *Моральний рівень* настає тоді, коли людина переходить на виключно внутрішні регулятори поведінки, живе за законами совісті. На цьому етапі вона вже соціалізується самостійно, і в нових для неї життєвих ситуаціях питання вибору залишається за нею.

У контексті виховання особистості доречно вести мову і про такий етап соціалізації, як *десоціалізація*. Де- видалення чогось + соціалізація = втрата людиною з будь-яких причин, як правило, в результаті впливу несприятливих для її життєдіяльності факторів (тривала хвороба, ізоляція, дискомфортні умови самовиявлення, навіть відпустка) соціального досвіду, які впливають на її самореалізацію. Основні причини десоціалізації обумовлені різноманітними факторами: особистісними, середовищними і виховними. Виховні фактори характеризують результат або особливості виховної діяльності, негативно впливають на самопроявлення результату – дитина не може проявити себе у присутності певних осіб. Така виховна діяльність може сформувати певну активність, невідповідну можливостям дитини, і стримувати її прояви у середовищі.

Десоціалізація може виконувати як позитивну, так і негативну роль у житті й соціалізації дитини. Позитивна роль полягає в тому, що вона допомагає людині позбавитися негативного соціального досвіду, сприяє набуттю нового і розширенню соціальних можливостей. Негативна роль десоціалізації в тому, що людина втрачає накопичений позитивний соціальний досвід, необхідний їй для природної самореалізації. Вона негативно відображується на продовженні справ.

У соціальній педагогіці існує біогенний (біоенетичний) і соціогенний (соціогенетичний) напрямки, які визначають своєрідність перспектив соціального розвитку і виховання людини. Прихильники біоенетичного напрямку вважають, що розвиток людини обумовлений її спадковістю. З позиції науки цей підхід не має достатніх аргументацій, адже, як уже доведено, спадковість визначає тільки можливе, але ще не достатнє для соціального розвитку особистості. Потрібні ще відповідні умови і зусилля самої особистості. Наприклад, негативна схильність у сім'ях алкоголіків є умовою, яка може бути трансформована у стримуючі фактори в процесі зростання дитини. Цілеспрямована робота з дітьми таких сімей

упереджує створення умов, які могли б стимулювати у них негативні прояви і упереджувати або значно стримувати можливості їх негативно-го розвитку. У цьому сутність профілактичної роботи з конкретною дитиною. Вона передбачає соціально-педагогічну роботу не тільки з нею, а й з безпосереднім її оточенням.

Прихильники соціогенного спрямування у педагогіці вважають, що людина від народження дуже динамічна і з неї можна ліпити все, що потрібно. Однак, реальне життя свідчить, що не все, що хоче вихователь, у дитині можна сформувати і розвинути. Якщо не рахуватися з індивідуальними можливостями дитини, можна “зламати” і зруйнувати її особистість (наприклад, якщо батьки примушують дітей вчитися у спеціалізованих школах навіть якщо у дітей немає до тих предметів певних здібностей). Наслідки такої виховної роботи можуть призвести до серйозних соціальних і особистісних проблем, коли вже знадобиться значна допомога психолога або психіатра. Реальне життя диктує необхідність забезпечення єдності біогенного і соціогенного підходів у вихованні дитини.

Виховання як складова соціалізації особистості забезпечує їй не тільки “вихід у соціум” шляхом творення умов життєдіяльності, продуктивної діяльності, спілкування, а й “знаходження себе” у процесі індивідуалізації, становлення власного соціального досвіду, вироблення власного стилю життя. Без виховання ці два взаємопов’язані процеси нездійсненні. Отже, сутність виховання виявляється не тільки у власне педагогічному, а й у соціологічному контексті виховання.

Соціологія виховання розкривається через його соціальні характеристики, вплив соціальних інституцій, а також соціального макро- і мікросередовища. Думка про соціальну зумовленість виховання присутня ще в працях стародавніх мислителів. У 70-х роках ХХ ст. акцент на соціологічний підхід у дослідженні виховання зробив А.Харчев. Йому належить термін “соціологія виховання”, а сам науковий напрямок досить активно розроблявся у 80-х роках минулого століття.

У сучасній науковій думці чітко простежується переосмислення природи виховання і його результату у соціалізаційному контексті. Розуміння виховання як організованої складової процесу соціалізації на основі педагогічно забезпеченого становлення соціального досвіду орієнтує на те, що результат виховання необхідно встановлювати під час появи у зростаючої особи здібностей вирішувати життєві проблеми, робити усвідомлений вибір.

Разом з цим варто враховувати, що виховна діяльність вихователя

завжди опосередковується соціальним досвідом дитини. Саме тому виховання – це, насамперед, створення умов для реалізації. У парадигмі суб'єкт-суб'єктної взаємодії і особистісно-орієнтованого підходу виховання покликане створювати такі умови, щоб розвивати потреби й індивідуальні можливості особистості до життєвого самовизначення, щоб діти самі визначали пріоритети своїх дій, шукали, експериментували, робили правильний вибір. Таке виховання досягається на наступних **принципах**:

- *єдності виховання і життя*. Він реалізується у двох аспектах: з одного боку, полягає у необхідності знаходження способів підтримки рівноваги між простором реального і соціального життя та життєвого досвіду дитини. У цьому контексті виховання орієнтується на зразки поведінкових реакцій реальних людей; привертає увагу до подій реального життя й інтерпретує їх з позиції потреб, мотивів, інтересів і можливих наслідків; формує актуальні навички соціального життя, життєву компетентність особистості. З іншого боку – потребує співвіднесення виховання з конкретним життям самої дитини: її дитячих інтересів, звичок, подій особистого життя, з особливостями розвитку, станом здоров'я, емоційного стану;

- *пріоритетності соціального досвіду дитини*. Він розкривається і набувається в ситуаціях довірливого спілкування, змагальної поведінки, партнерської діяльності, спільного переживання і співтворчості, морально-етичної діяльності, доброчинності;

- *ціннісно-сміслової спрямованості*. Предметом виховання обираються ціннісні установки і особисті смисли, які регулюють дії і вчинки дитини у ситуаціях морального вибору і реальних життєвих обставинах;

- *соціальної спільності та співробітництва*. Його суть у необхідності включення до соціального досвіду дитини, за словами А.Макаренка “відношень відповідальних залежностей”, які народжуються тільки у колективній суспільній діяльності. У такий спосіб усвідомлюється спільність з іншими членами суспільства, формується співробітництво, досягається обмін цінностями.

Як бачимо, парадигма сучасного виховання висуває на перший план особисту діяльність дитини, її соціальний досвід і переживання як спосіб існування особистого досвіду, здобутого у різних соціальних ситуаціях пережитих нею. З огляду на це, найважливішими завданнями виховання є: забезпечити дитині педагогічними методами позицію суб'єкта соціалізації; допомогти дитині бути суб'єктом соціалізації, забезпечити їй ціннісну орієнтацію у сучасному світі й сформувати навички одночасного

уміння як “бути самим собою”, так і часткою великої і малих людських спільнот (народу, нації, етносу; сім’ї, класу, школи та ін.).

У соціально-педагогічній науці виховання особистості розглядається як сукупність формуючих впливів усіх суспільних інститутів, що забезпечують передачу наступним поколінням соціально-культурного досвіду, моральних норм і цінностей, а особистість вивчається як феномен суспільного розвитку і самовиховання. Найбільш повно і об’єктивно про його особливості й ризики можна судити за даними емпіричних досліджень щодо соціалізації особистості в конкретних соціокультурних реаліях.

Розділ 2

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ І РИЗИКІВ

Можливості й ризики соціалізації визначаються ситуативними характеристиками діяльності, яка пов'язується з передбачуваними або непередбачуваними позитивними, невизначеними чи несприятливими її наслідками. Вони простежуються у різних аспектах соціального життя і особистісного розвитку, різних середовищах і ситуаціях, детерміновані дією як сприятливих, так і несприятливих факторів, виявляються у різновекторних проєкціях соціальної дійсності – на світ речей, людей, самого себе. Розкриттю їх особливостей в умовах трансформації суспільства, причинно-наслідкових зв'язків, основних детермінант як сучасних соціальних феноменів присвячено другий розділ.

2.1. Дитинство в сучасних соціокультурних реаліях

Дитинство – період інтенсивного фізичного і психічного розвитку, засвоєння культури, відносно безтурботний і веселий період первинної соціалізації. Характеристиці дитинства, особливостям процесу розвитку дітей на різних вікових етапах присвячено чимало вітчизняних і зарубіжних досліджень, спрямованих на розробку вікової періодизації та вивчення закономірностей дорослішання дитини. Однак дитинство – це ще й процес, в якому дитина (за будь-яких варіантів і особливостей індивіду-

ального розвитку) “затиснута” певними реальними можливостями, які обумовлені не тільки її віком, а й всією системою взаємодії функціональних зв'язків, що визначають соціальне становище дитинства в його узагальненому розумінні у конкретному суспільстві. В цьому контексті дитинство досліджено значно меншою мірою. Окрім того, недостатньо ще опрацьовано питання про те, що забезпечує загальний стан дитинства і що виводить його в інший стан, інший світ – дорослість.

У сукупному визначенні *дитинство* – це особлива соціально значима група у дорослому суспільстві й особливий динамічний стан. Воно характеризується процесом постійного фізичного росту і накопичення психічних новоутворень, засвоєння соціального простору, рефлексії всіх відношень у цьому просторі, визначення в ньому себе, власної самоорганізації, яка відбувається у постійних контактах з іншими дітьми різного віку та дорослими відповідно до певних закономірностей і тенденцій. Сутнісно дитинство – це соціальний феномен, що являє собою особливий стан соціального розвитку та особливу форму його вияву.

Дорослим у процесі соціального розвитку дитини належить роль посередника між нею і сукупністю його соціально-культурних цінностей, установок і норм, які визначають основу життєдіяльності. Практично це відбувається шляхом досягнення певного рівня соціалізації, який характерний для конкретно-історичного суспільства і часу. Відповідно цього є всі підстави говорити про можливість визначення і розгляду нових характеристик дитинства як суб'єкта відношень сучасного суспільства і як суб'єкта соціокультурного процесу в цілому. Таким чином, феномен дитинства привертає все більшу увагу дослідників не тільки у зв'язку з його загальною соціокультурною оцінкою в осмисленні сьогодення і проектуванні майбутнього, а й тому, що в умовах нестабільності сучасного суспільства воно опинилося у соціальній та психолого-педагогічній кризі.

Дитинство за своєю унікальною природою надзвичайно чутливе до всіх змін, які відбуваються у соціумі. Відповідно на них реагуючи, воно саме ставить перед соціумом, і насамперед перед дорослими, нові завдання і створює нові проблеми. В такий спосіб впливає і на соціокультурну ситуацію загалом і стимулює розвиток суспільства.

Сучасне дитинство стало, з одного боку, значно активнішим у своїй рефлексії на довкілля; з іншого – більш інфантильним у плані соціальної спрямованості. Спостереження свідчать про зміну або зміщення мотиваційно-потребової сфери сучасних дітей (порівняно з попередніми поколіннями), появу нових, нерідко дискусійних цінностей, утвердження нових моделей поведінки. Значною мірою це зумовлено втратою поперед-

ніх і несформованістю нових стійких соціальних орієнтирів, нечіткістю позиції дорослих у виховному процесі, недостатністю тих соціальних структур, які б достатньою мірою опікувалися формуванням дитячого соціуму, в тому числі полікультурного.

Внутрішні формальні зв'язки дитинства в сучасних умовах практично блоковані дорослою спільнотою. Після відмови від заідеологізованих піонерської і комсомольської організацій, більшість дітей України не входить до жодної з дитячих самодіяльних організацій і об'єднань. Існування здебільшого платної форми гурткової і секційної роботи з дітьми, або їх орієнтація тільки на конкретну предметну діяльність, також призводять до незайнятості значної частини дітей, їх беззмістовного дозвілля, перешкоджають творчій взаємодії дітей, їх „проявленню” і позитивному самоствердженню у соціумі як по горизонталі, так і по вертикалі.

У горизонтальній площині ця незадоволена потреба знаходить своє розв'язання у різних неформальних об'єднаннях, субкультурах окремих підліткових і молодіжних груп, по-своєму виявляється у масових шоу і дискотеках, у манері спілкування, поведінкових реакціях дітей, певній атрибутиці. Найбільш популярними у сучасній підлітковій і молодіжній субкультурі та контркультурі визнаються панки, хіппі, “хіп-хопі”, металисти, бі-бойз і флай герлз, рейвери, кіберпанки. У вертикальній площині – у взаєминах із світом дорослих, насамперед з батьками і педагогами, у їх конфліктності.

Однак, діти здебільшого не включаються або ж включаються недостатньо у сферу діяльності суспільства й обговорення тих проблем, які переживають дорослі (сімейних, виробничих, економічних, політичних). Сучасні діти прагнуть бути незалежними – у прийнятті рішень, використанні вільного часу, способі заробляння грошей та їх витрат та ін. Економічну незалежність прагнуть здобути власною працею – продажем газет, розклеюванням оголошень, миттям авта, підсобними роботами на великих базарах тощо. Таким чином зароблені гроші, з одного боку, створюють у них ілюзію своєї значимості й незалежності, з іншого – руйнують уявлення про реальні цінності всієї сукупності соціально важливих справ. До цього призводять також вживання алкоголю, наркотиків, паління тютюнових виробів, ранній початок статевого життя. В результаті світ дорослих сприймається ними досить спрощено, а, отже, без необхідної міри відповідальності за поведінку і вчинки. Порушення етапності соціалізації провокує затримку емоційного розвитку, наслідком чого є нечутливість значної частини дітей до проблем інших, невміння поводити себе адекватно в різних емоційно насичених ситуаціях.

Усі ми є свідками того, що сучасні “діти” знаходяться в ситуації умовних “ножиць”. З одного боку, дорослий світ ніби наблизився до них, і діти намагаються поводити себе “по-дорослому”, переважно у їхньому розумінні цієї дорослості, тобто, більш вільно і незалежно, впевнено, навіть самовпевнено. З іншого – вони життєво і соціально некомпетентні. Як результат – міра претензій не відповідає можливостям, що спричиняє неадекватність поведінки, її агресивність.

Значну роль у виробленні саме такої моделі поведінки відіграє доступність до світу інформації, яка не завжди відповідає віковим потребам або формує культ зверхності, сили і насилля у взаєминах з іншими людьми. З іншого боку, у своїй здатності до самостійного життя, до відповідальності вони залишаються дітьми. Їх соціалізація й індивідуалізація відбуваються на досить низькому рівні. Оскільки дорослі при цьому досить часто індиферентно фіксують нові ролі й нові види діяльності дітей і знімають із себе всю відповідальність за їх наслідки, не приймають дітей у свій дорослий світ на партнерських засадах. Таким чином виникає протиріччя, яке виявляється у прискореному загальному соціальному розвитку і закритих можливостях реального соціального функціонування дітей.

Що пропонує дитинству сучасний дорослий світ? Взагалі на первинну соціалізацію дитини, стан благополуччя дитинства в цілому особливий вплив має найближче соціальне оточення. Таким у першу чергу є сім'я. Сутність первинної соціалізації дитини полягає, насамперед, у знайомстві через спосіб життя сім'ї і поведінку батьків з цінностями суспільства й формами поведінки. Первинна соціалізація асоціюється із засвоєнням базових аттитюдів (позицій, характерних особистісних підходів до сприйняття дійсності) і соціальних навичок, які становлять основу цивілізованого життя. Отже, ще з раннього віку сучасні діти через культуру сучасної сім'ї долучаються до культури сучасного суспільства.

Однак сучасна сім'я недостатньо справляється з функцією первинної соціалізації дитини. За дослідженнями фахівців і офіційною статистикою сучасна сім'я переживає великі труднощі, пов'язані з матеріальними і психолого-педагогічними проблемами, з ціннісними орієнтаціями її членів. У сучасних умовах інститут сім'ї втратив свою стабільність і цінність: значна частина молоді перебуває у цивільних шлюбах; розпадається майже дві третини зареєстрованих шлюбів; щорічно з різних причин збільшується кількість неповних сімей, в яких виховуються діти; утворення реструктурованих сімей (внаслідок повторних шлюбів) супроводжується високою напругою і конфліктністю стосунків на рівнях: батьки –

діти, рідні діти – нерідні діти; зростає кількість неповнолітніх матерів та матерів, які залишають своїх дітей у пологових будинках; зростає кількість порушених кримінальних справ про позбавлення дітей батьківського піклування. Розлучення батьків звужує сімейне спілкування, обмежує можливості повноцінного функціонування сім'ї та неминуче впливає на соціалізацію дітей, засвоєння ними статево-рольових стосунків і моделей поведінки у суспільстві.

Поширюється соціальне сирітство – діти стають сиротами при живих батьках, які не цікавляться де і чим зайняті їх діти, з ким проводять час, як навчаються в школі, що їх турбує і тривожить, про що вони мріють і чого саме їм не вистачає в родинному колі. Практично неможливо врахувати всіх тих дітей, які є безпритульними, ведуть бродяжницький і жебрацький спосіб життя. Причому це відбувається з різних причин: з примусу батьків і добування дітьми з власної ініціативи у такий спосіб грошей для сім'ї (їх, в основному, батьки потім пропивають) та для власних розваг (в тому числі у комп'ютерних клубах, на ігрових автоматах); втечі дітей від батьків-п'яниць і батьків-гвалтівників; в результаті втеч із дому в “пошуку романтики” і нестримного бажання бути незалежним від дорослого світу.

Органи внутрішніх справ вилучають з вулиці таких дітей і доставляють у дитячі притулки. Чимало їх затримують у стані наркотичного чи токсичного отруєння, на місці злочину. Жахливим фактом є і те, що майже п'ята частина від цієї кількості – діти дошкільного віку, що все частіше виявляють факти проституції неповнолітніх. За участю дорослих твориться дитяча порнографія. Продаж таких порнофільмів здійснюється через Інтернет, що приносить “комерсантам” величезні прибутки. Як було виявлено карними органами, злочини проти дітей творяться і під дахом офіційно зареєстрованих організацій, деяких дитячих центрів, де організовували послуги хлопчиків 7-10 років для сексуальних потреб своїх та іноземних громадян.

Значного поширення набуло сексуальне насилля над дітьми у сім'ї. Як правило, воно носить прихований характер і діти або залякані, або вже так розбещені, що нікому не розповідають про те, що з ними відбувається. Однак, наукою і практикою доведено, що подібне насилля ніколи не проходить для дитини безслідно. Воно залишає негативний слід на все життя на рівні фізичного та психічного здоров'я, у всьому подальшому житті. Резонансними у цьому контексті є факти народження дітей від своїх батьків дівчатками 9-13 років. Все назване вище, і подібне йому впливає на “згортання” періоду дитинства, на прискорення процесу до-

рослішання сучасних дітей. Однак, в основному, з порушенням всіх природних законів розвитку особистості. Це призводить до девіантної поведінки і слугує причиною їх соціальної інфантильності.

У сучасному суспільстві складається ситуація, яка протирічить ментальності українського народу і його культурним традиціям. Адже, відповідно до них, на Україні завжди опікувалися обездоленими, дітьми-сиротами, убогими, вдовами. На їх захист виступала громада і вважала це угодною Божою справою.

Нині в Україні проживає 20% сімей, які з різних причин мають порушення репродуктивної функції і не можуть народжувати дітей. У той же час в системі закладів опіки і піклування виховується близько 60 тис. дітей-сиріт і таких, чий батьки позбавлені батьківських прав. Загалом же в Україні функціонує система інтернатів, у тому числі спеціалізованих, де виховуються діти з обмеженими можливостями. Цим хлопчикам і дівчаткам маму й тата замінила держава, а рідною домівкою стала казенна споруда. Так звані “державні діти” не отримують необхідних для повноцінного розвитку тепла і ласки, достатньої підготовки для самостійного життя і виходять у світ дорослих з негативним життєвим досвідом і соціально некомпетентними. Спеціальні дослідження, проведені серед дітей, вихованців інтернатних закладів, виявили у них проблеми соціально-емоційного розвитку. Найпоширенішими і такими, що впливають на якість соціалізації дітей, є наступні: дефіцит любові, ласки, уваги; замкненість кола спілкування; часова і просторова регламентація діяльності; відсутність свободи вибору, реальної сімейної взаємодії, спілкування з біологічною матір’ю; деформоване уявлення про родинні зв’язки; несформоване “Я”; жорстоке ставлення з боку персоналу; жорстокість взаємин дітей у колективі; відсутність особистого простору (власної кімнати, місця для усамітнення); підвищене почуття тривожності; відчуття ворожості соціуму; закомплексованість; відсутність свободи вибору; відсутність, несформованість життєвої компетентності і соціальних навичок власного життя; непідготовленість до самостійного життя; невміння будувати свої взаємини з людьми поза інтернатним соціумом та з різними соціальними інститутами, відстоювати свої інтереси; деформований соціальний досвід; недостатність соціальної захищеності; неспроможність протидіяти негативному сторонньому впливу; погана спадковість (пияцтво, наркоманія, психічні захворювання батьків, вади фізичного розвитку, що впливають на загальний стан здоров’я); відсутність досвіду користування грошима; економічна депривація; нівелювання проявів особистості; формування споживацького ставлення до суспільства.

Інституалізація дітей засвідчує факт соціального аспекту порушення права дітей на виховання у сім'ї. Особливо тих, у кого є біологічні батьки. Такий статус породжує деприваційні ефекти. Згідно з офіційною статистикою, близько 70 тис. дітей виховуються не в біологічних сім'ях: майже третина дітей влаштовується в інтернати з причини бідності сімей, третина – через соціальні негаразди в сім'ї, більшість вихованців інтернатів є соціальними сиротами, які мають одного чи двох батьків; 14% соціально і педагогічно запущених дітей – з благополучних родин; кожний п'ятий випускник інтернатного закладу – бомжує, кожний другий – стає правопорушником, кожний третій хлопець – попадає за ґрати, кожна п'ята дівчина – повія.

Кожна дитина інтернату мріє мати маму і тата. Дехто з них вже отримав таку щасливу можливість: 62 тис. дітей знаходяться в сім'ях опікунів. В останні роки досить інтенсивно почали утворюватись прийомні сім'ї і дитячі будинки сімейного типу. Однак, реформування системи інтернатів таким шляхом ще не набуло розмаху. Хоча робота в цьому напрямку ведеться, зокрема щодо підготовки потенційних прийомних батьків. Значний внесок у її розгортання вносять громадські організації, які працюють в інтересах і заради благополуччя дітей, зокрема такі, як “Християнський Дитячий Фонд України” („Благополуччя дітей”), Міжнародне представництво “Кожній дитині”, Міжнародне представництво благодійної організації “Надія і житло для дітей”, які у 2004 – 2005 роках розпочали впроваджувати відповідні соціальні проекти.

До речі, за даними Міністерства закордонних справ, упродовж 1996-2002 років за кордон було усиновлено близько 9 тис. хлопчиків і дівчаток. Однак, найбільш інтенсивно міжнародне усиновлення відбувалося наприкінці 90-х років ХХ ст. і на початку ХХІ ст. Нині українські діти живуть у 27 країнах світу. Найбільше – у США, Італії, Іспанії, Франції, Ізраїлі. В останні роки, в результаті доопрацювання законодавства і посилення соціального контролю стало переважати національне усиновлення.

Особливої турботи потребують також діти-інваліди, яких нараховується майже 147 тис. Серед них є чимало обдарованих. Однак тільки одиницям щастить мати такі умови життя, в яких вони можуть себе реалізувати.

Зростає кількість дітей і дорослих, хворих на ВІЛ/СНІД. Щорічно на 20% збільшується кількість народжуваних ВІЛ-інфікованих дітей. У 2004 році українське суспільство вперше зіткнулося з проблемою їх вступу до школи.

Не менш гострою є проблема, яка пов'язана з ресоціалізацією неповнолітніх, які відбували чи відбувають покарання у пенітенціарних установах. Найголовнішими завданнями їх ресоціалізації є насамперед ті, реалізація яких допоможе повернути дітей до нормальних умов життя. Це соціальна та психологічна реабілітація, правова освіта, професійна підготовка, соціальний супровід та ін. Також необхідно розвивати службу пробації, використовувати альтернативні форми покарання неповнолітніх злочинців без позбавлення їх волі, оскільки умови виживання у виправно-виховних колоніях роблять їх ще більш жорстокими і досвідченими щодо можливих різних шляхів досягнення поставлених корисливих цілей.

У такому огляді представлено далеко не повний перелік проблем сучасного дитинства. Проте наведені факти сучасної соціокультурної ситуації свідчать про глибоку соціальну кризу сучасного полікультурного суспільства. Однак, ситуацію не можна зрушити з місця тільки констатацією фактів. Разом з тим, без знання суті проблем неможливе їх успішне вирішення.

До розв'язання проблем дитинства нині долучаються різні структури – державного і недержавного рівня. Зокрема, протягом 10 років існування державної соціальної служби в Україні було створено 631 центр соціальних служб для молоді і 1480 спеціалізованих служб, в тому числі:

- 545 служб соціальної підтримки сімей “Родинний дім”;
- 129 служб психологічної допомоги “Телефон довіри”;
- 17 кризових центрів соціально-психологічної допомоги для жінок, які потерпали від насилля у сім'ї;
- 32 консультативних пункти “Довіра” для профілактики ВІЛ/СНІДу серед ін'єкційних споживачів наркотиків та ін.

Ці дані щодо кількості не є остаточними і продовжують зростати, як і розширюється спектр соціальних послуг. Однак, вони свідчать більше про кількісний розвиток соціальних послуг жертвам соціалізації, і не дають достатньої інформації про їх якість – якою мірою задовольняються потреби соціуму і конкретних клієнтів. А саме в цьому полягає сенс такої роботи. Тим самим актуалізується проблема їх моніторингу.

Служба “Телефону довіри” (яка вперше була створена в Україні у 1983 році у Дніпропетровську) у процесі свого розвитку відкрила всеукраїнську дитячу лінію. Як засвідчують фахівці, за її номером завжди звертаються абоненти в екстремальних ситуаціях. Однак, в останні роки переважали дзвінки, які мали суїцидальний характер. Діти все частіше скаржаться на жорстоке поводження з ними у сім'ї, зокрема на психоло-

гічне, фізичне і сексуальне насильство над ними. Це ще одне свідчення неблагополуччя дитинства в сучасних умовах. Але поряд з цим це і свідчення того, що діти намагаються самі себе захистити, що вони обізнані з досвідом такої форми допомоги на прикладі громадян інших країн.

Зрозуміло, що одиничними звертаннями й епізодичним втручанням компетентних фахівців проблеми дитинства не розв'язати. Стає очевидним, що до цього необхідно залучати не тільки сім'ю, школу, спеціалізовані заклади й окремих фахівців. Назріла ситуація, коли у виховний процес повинне включатися все суспільство шляхом здійснення соціально-педагогічного патронату сім'ї, концептуальні засади якого нами розроблені.

Соціально-педагогічний патронат передбачає систему гуманітарних послуг і заходів, спрямованих на полегшення пристосування сім'ї та її членів до суспільства та його вимог, допомогу у вихованні дітей, подолання та профілактику міжособистісних конфліктів у родині, захист прав дитини. У цій взаємодії необхідно об'єднати зусилля всіх державних і недержавних організацій. Центр соціально-педагогічної роботи перенести у територіальну громаду (район, мікрорайон, вулицю і кожний окремих будинок). Форми і зміст роботи підпорядкувати моделі формування соціально-педагогічної компетенції сім'ї. Завдяки спеціальній діагностиці здійснювати комплексне виявлення проблем кожної сім'ї групи ризику, щоб допомога була адекватною до її потреб. Методика роботи з такими сім'ями передбачає 4 рівні: з дорослими, з дітьми, з цілою сім'єю та спеціальну підготовку фахівців; враховує сучасні тенденції розвитку батьківсько-дитячих взаємин і їх типологію, ціннісні орієнтації сім'ї, особистісні якості батьків і дітей; спрямовується на психокорекцію і корекцію поведінки, забезпечення мотивації до різних видів необхідної діяльності і самозміни. За такого підходу до дитинства буде реалізовуватися функція соціального контролю суспільства, не буде поділу на "дитячі" й "дорослі" проблеми, адже такий поділ є досить умовним.

Про культуру і потенції суспільства у цивілізованих державах завжди судять по ставленню до людей похилого віку і дітей. Полікультурність у цьому контексті виявляється у визнанні, повазі й толерантності до всіх учасників соціальної взаємодії. Місце дитини у сучасному суспільстві свідчить про його можливості й ризики не тільки у теперішньому часі, а й у майбутньому. Статистичні дані викликають велику стурбованість щодо успішного майбутнього. Проблеми дитинства значною мірою викликаються не тільки труднощами переходу від дитинства до дорослості, негативними тенденціями соціально-економічного і духовного

розвитку на рівні конкретного суспільства, а й процесами глобалізації, інтеграції культур, інформатизації, стратифікації суспільства, індивідуалізації і динамічних характеристик сучасності.

Дитинство як соціальний феномен є носієм всіх характеристик цілісного світового устрою, які індивідуально виявляє у поведінці, безпосередніх ставленнях і соціальному самопочутті як особливому сприйнятті й оцінці життєвих ситуацій у відповідності з соціальним досвідом та життєвим ідеалом, який базується на цінностях, орієнтаціях, соціальних установках і рівні домагань. То ж яким є це соціальне самопочуття сучасних дітей в умовах трансформації українського суспільства? Як сприймають діти сучасний світ своїми очима, про що можуть судити на підставі власного соціального досвіду?

2.2. Образ світу у соціальному досвіді сучасних дітей

Об'єктивна ситуація соціальної нестабільності для кожної людини висуває на перший план проблему розуміння того, що відбувається довкола, необхідності його оцінки з позиції сучасної системи цінностей, ієрархії ціннісних орієнтацій суспільства і його окремих представників з метою вироблення власної позиції щодо вибору тих чи інших стратегій поведінки і емоційних переживань – цікавості, тривожності, страху.

Своє розуміння дійсності й місце у суспільстві, відповідно сформованого уявлення про його сутність і особливості, пропонують діти і молодь, які ще не обтяжені великим життєвим досвідом, а тому вибудовують образ світу, спостерігаючи за своїм найближчим оточенням і на основі засвоєння його цінностей.

У сучасних соціальних реаліях, коли в одному суспільстві співіснують протирічні цінності, різні способи життя спостерігається тенденція до поляризації ставлення молоді як соціальної групи по відношенню до різних явищ життя і відповідна поляризація їх переконань, моделей поведінки, життєвих цілей. У цій протирічності відображається накопичений соціальний досвід.

Для вивчення особливостей образу соціального світу сучасних школярів різного віку нами був застосований метод напівструктурованого групового інтерв'ю, запитання якого впорядковувалися таким чином, щоб стимулювати висловлювання респондентів за наступними параметрами:

- оцінки власних життєвих перспектив і пріоритетів (у контексті соціальних очікувань);

- оцінки загальної ситуації, що склалася в країні;
- оцінки перспектив щодо розвитку країни, соціальної ситуації.

Всього було проведено 11 групових інтерв'ю, участь в якому прийняли 94 учні.

Результати, отримані за методикою Ш.Шварца, дозволяють говорити про певну подібність у намірах та очікуваннях. Особливо чітко це простежується у контексті власних життєвих перспектив. Школярі мріють про досягнення матеріального благополуччя і безпеку у колі найближчих рідних і друзів (в тому числі у власних майбутніх сім'ях). Судячи з відповідей, для переважної більшості це є основним мотивом життєдіяльності. Найбільш поширені відповіді: “мати хорошу сім'ю”, “працювати у престижній фірмі”, “заробляти стільки грошей, щоб не мати ніяких проблем”, “нарешті стати незалежним від усіх”. Саме ці ціннісні орієнтації є найпріоритетнішими.

Досить протирічними в цілому виявилися оцінки щодо майбутнього країни – в оцінках від оптимістичного до песимістичного вони досить чітко співвідносяться з останніми подіями соціального життя: до “помаранчевої революції” майже 78% не вірили у позитивні перспективи країни і не бачили свого майбутнього в ній; під час “помаранчевої революції” цифри різко змінилися – тих, хто не вірив, було 16%; через 9 місяців після названих подій спостерігається чітка тенденція до зростання песимістичних настроїв у оцінці перспектив країн. В оцінці загальної ситуації, що склалася в країні, школярі загалом вважають її позитивною порівняно з попередньою, однак нестабільною.

Картина світу очима дитини – це суб'єктивна картина світу. Вона, в першу чергу, відображає особливості самої особистості, її внутрішнього світу, взаємин з довкіллям. Однак, для дитини цей світ не здається суб'єктивним – адже вона його сприймає як світ, що належить багатом, окрім неї – дорослим і ровесникам. Тому для встановлення цілісної картини світу діти спираються на досвід старших та ровесників і в певних життєвих ситуаціях намагаються його відтворювати. Це дуже добре простежується у дитячих іграх (у дошкільному і молодшому шкільному віці) і у безпосередній поведінці та вчинках у більш дорослому житті. Разом з тим діти намагаються дистанціюватися від дорослих – вони дуже часто протестно сприймають те, що їм нав'язують дорослі, заперечують його і намагаються діяти “по-своєму”, навіть якщо це суперечить здоровому глузду. Прикладами цього є ризикована поведінка дітей, яка може мати для них та для їхнього здоров'я, тяжкі наслідки.

У ситуаціях самовизначення діти набувають соціального досвіду. *Соціальний досвід дитини* – складний продукт її творчого розвитку, і залежить не тільки від виховуючого середовища, його впливів, а й від внутрішніх потенцій дитини. В силу цього, всі компоненти соціального досвіду – перемінні величини, а тому можуть бути як устійливими, так і тимчасовими.

Картина світу формується на рівні самосвідомості і втілюється у переконаннях, діях і вчинках. Нас цікавили переконання сучасних дітей щодо базових цінностей людини: свободи, гідності, здоров'я, краси, щастя. Як показало дослідження, шкільна молодь найбільше цінує свободу:

- вона не хоче бути об'єктом маніпуляцій;
- хоче жити і працювати в умовах ринкової економіки (але соціально орієнтованої);
- відстоює своє право на недоторканість “простору приватного життя” і своє розуміння красивого;
- вважає, що майже нічого не робить шкідливого для свого здоров'я;

В наших опитуваннях діти відповідали, що для них щастя – це “люблячі батьки”, “хороша сім'я”, “хороші друзі”, “отримати вищу освіту і престижну роботу”, “коли не сумно”, “коли є все, що забажаєш”, “хороше здоров'я”, “матеріальний статок”, “коли тебе не ображають”, “коли поважають”.

Ситуації, коли не задовольняються потреби дітей, викликають у них стани депривації і спричиняють девіантну поведінку. Як один із шляхів задоволення власних потреб діти обирають неформальні об'єднання, маргінальні групи. В них їх приваблює можливість знайти однодумців, співчуття, розуміння, а також виявити свою індивідуальність в епатажний спосіб. Особливо привабливими такі об'єднання є для сучасних підлітків, які вважають їх своїми референтними групами. Метою об'єднання підлітків у такі маргінальні групи є також спроба самовиявитися, самотвердитися, знайти адекватне середовище спілкування.

Існують різновекторні неформальні групи – епатажної самодіяльності (попери, панки, мажори, рокери); культурної самодіяльності (рок-музики, металісти, хіпі); соціальної самодіяльності (екологісти, інтернаціоналісти, взаємної підтримки), політичної самодіяльності (політичні клуби, фонди соціальних ініціатив, федеративні); агресивної самодіяльності (ремонтники, екстремісти). Існують також спроби класифікувати неформальні об'єднання молоді за провідними цінностями їх носіїв та способам реалізації цих цінностей. Представимо їх відповідно цих критеріїв у наступній таблиці:

Типи і спрямованість неформальних молодіжних субкультур

Тип субкультури	Спрямованість	Конкретні субкультури
Гедоністсько-розважальні	Отримання задоволень, пошук розваг	Рейвери, репери, металісти
Романтико-ескапістичні	Розширення рамок традиційного життя, "втеча" від повсякденності	Хіппі, толкієністи та ін.
Напівделінкветні	Прагнення до задоволень, до "красивого" життя з використанням кримінальних засобів	"Любери", "гопники"
Радикально-деструктивні (анархічно-нігілістичні)	Заперечення існуючих соціальних норм, прагнення до переустрою суспільства	Анархісти, панки
Соціально спрямовані	Захист і підтримка соціально-економічних реформ, екологічні ініціативи і акції	Об'єднання молодих підприємців, екологістів, інтернаціоналістів

До проміжних позицій у наведених ціннісних орієнтаціях дослідники відносять фанатів, байкерів та деяких інших неформалів. Проте, варто зазначити, що жодна з класифікацій, в тому числі наведених, не може повною мірою відобразити їх характеристику – реальність виявляється набагато складнішою від будь-яких схем.

З метою забезпечення цілісного уявлення про настрої сучасних дітей і молоді, їхні інтереси зупинимось на короткій характеристиці деяких з них як відображенні картини сучасного світу в їхніх ідеалах і моделях поведінки.

Найбільш характерним проявом неформальної, епатажної самодіяльності є панки, спосіб життя яких спрямований на епатаж публіки будь-якими засобами – головне, привернути до себе увагу, заявити "Я є!" Зовнішній вигляд панка – від зачіски гребнем пофарбованого у яскраві неприродні кольори волосся, до одягу, в якому змішуються всі стилі, різні значки, що символізують крайню неповагу до оточуючих, – викличний; стиль спілкування – примітивний, сленговий і грубий (наприклад, дівчат вони називають "жабами", самі відгукуються не на імена, а на прізвиська-клички: Свиня, Свищ, Пацюк, Гній тощо); поведінка – демонстративна, з відкритою пропагандою сексуальної розпусти, вживання наркотичних і токсичних речовин, з протиправними вчинками – бійками, наругою над особистістю, з використанням ритуалів, які часто носять по тойбічний, містичний характер. Ідеалом для панків є незалежна ні від кого і ні від чого (в тому числі від умов життя, їх комфорту) людина, яка не має жодних комплексів і "нікому нічого не зобов'язана".

До несхожості з іншими прагнуть також металісти – вони прикрашають себе металевими речами – ланцюжками, застібками, величезною

кількістю різних металевих дріб'язок і прикрас. Захоплюються специфічною, "тяжкою" музикою. За такою зовнішньою атрибутокою часто немає глибоких переконань, а є просто данина моді. Хоча й серед них, як і серед інших неформалів, є свої фанати. Ідеал металістів – бути вірним своїм кумирам. Кредо – бути не схожими на тих, хто не розуміється на have metal.

Популярними серед молоді 14-20 років є об'єднання рокерів, у яких обов'язковим атрибутом є мотоцикл і вміння робити на ньому різні акробатичні трюки. Збираючись великими групами у нічні години рокери демонструють свою вправність керування і подорожують без глушників на максимальних швидкостях вулицями населених пунктів. Ідеал рокерів – сила, вправність, технічна компетентність.

"Не зважати на негативізм життя, а насолоджуватися тим, що є, зосереджуючись на зовнішніх ознаках елітарності" (модному і вишуканому стилі одягу, вишуканій і правильній мові, знанні кількох мов) – таким є основний принцип неформалів-поперів – в основному дітей із заможних родин, які демонструють суспільству зухвалу респектабельність. Вони активно бойкотують будь-яку суспільну діяльність, що не співвідноситься з елітним статусом. Їх епатажність виявляється також у зневажливо-му ставленні до тих людей, які не мають можливості вести такий же спосіб життя, як і вони. Ідеал поперів – людина, що не переймається нічим тим, що може порушити життєвий комфорт.

На заперечення традицій, морально-етичних норм налаштовані такі неформали, як хіппі. Вони протиставляють себе всьому, що пов'язане із соціальною успішністю, тим самим демонструючи його умовність. Це виявляється у стилі одягу – як правило, неохайному, нестильному, з усіма ознаками байдужості до того, в що і як одягнуті (хоча за тим всім криється певний спільний стиль); у статевих стосунках – непостійні, перевага віддається вільному коханням; у зачісках – обов'язково тільки довге волосся, яке для них є символом виключної талановитості; у вживанні наркотичних речовин – з метою зміни самосвідомості і "звільнення від усіх проблем"; у поведінці – соціально-дезадаптованій; у пацефістських переконаннях – запереченні служби в армії, будь-яких обмежень свободи. Ці моделі поведінки запозичені з культури Америки та західних країн, де хіппі були надзвичайно популярними у кінці 60-70 років ХХ ст. Нині в Україні хіппі найчастіше зустрічаються у великих містах і це не дуже поширене явище, однак вони є виразниками молодіжного настрою і ознакою певного неблагополуччя у процесі соціалізації молоді. Ідеал хіппі – людина, вільна від усіх проблем і будь-якої відповідальності.

Неформальні об'єднання молоді з асоціальною поведінкою виникають у результаті деформацій, що нагромадилися у соціальних відносинах і спілкуванні. Механізм групової інтеграції і диференціації в цих групах, так само, як і в інших неформальних, першочергово базується на соціально-психологічному характері взаємин, однак самі об'єднання розвиваються тільки у процесі асоціальної діяльності. Тому більшість з них мають ознаки передкримінальних, кримінальних чи злочинних угруповань.

За даними досліджень, основними причинами і мотивами включення підлітків у діяльність неформальних об'єднань з асоціальною спрямованістю є наступні (відповідно з їх відповідями):

- самотність (29%);
- нерозуміння батьків (34%);
- конфлікти між батьками (23%);
- престижність (27%);
- бажання бути приналежним до тих, хто має свою особливу моду і субкультуру – подобаються “стильний одяг, різні приколи” (96%);
- подобається “спосіб життя”, “незалежність” (98%);
- мають задоволення від спілкування (39%);
- бажання самоствердитися (47%);
- емоційність і “чесність” стосунків (76%);
- привабливість таких рис характеру у членів цих угруповань, як “вміння відстоювати себе” (61%), “сміливість” (84%), “незалежність” (94%).

Як очевидно, у неформальних групах шукають психологічного і фізичного захисту, матеріальної підтримки і задоволень. У таких угрупованнях спрацьовує компенсаторний механізм особистості: діяльність групи стає полігоном для самоствердження, компенсації тих невдач (комплексу неповноцінності, який часто розвивається у підлітковому віці), які настigli їй у суспільстві. Відчуття “захищеності”, яке набувається у подібних групах, піднімає самооцінку, впевненість у собі. Інша справа, наскільки вони є адекватними.

Ці відповіді наштовхують на роздуми про те, що, з одного боку, у родинному оточенні, у колі ровесників сучасні підлітки не знаходять можливості реалізації своїх природних потреб, з іншого боку – вони перед своїми очима не бачать інших кращих прикладів, тому прояви окремих людських якостей часто розуміють у деформованому вигляді, і, наприклад, вважають, що сміливість і незалежність стверджуються шляхом неповажливого ставлення до інших, через бажання самоствердитися за рахунок приниження когось. У такий спосіб формується у досвіді сучасних

дітей і молоді викривлена картина світу. Окрім того, чітко прослідковується нерозуміння дітьми того, що, втікаючи від “несвободи” в умовах сім’ї, школи, вони попадають у залежність, “несвободу” в умовах неформальної організації.

Разом з тим, поширюється дільність неформальних об’єднань соціальної спрямованості: молодих підприємців, екологів, інтернаціоналістів, милосердя, захисту і підтримки соціально-економічних реформ (політичні клуби, фонди соціальних ініціатив, федеративні утворення тощо), спортивних клубів, зелених.

Все більше і голосніше заявляє про себе “золота молодь” – та частина молоді, для якої пріоритетом є високий рівень знань, професійної компетентності, соціального визнання. Раніше так здебільшого називали дітей соціально успішних батьків – керівників високих рангів і високого соціального статусу. Нині серед цієї категорії досить багато молодих людей, які самостверджуються у суспільстві не завдяки статусу батьків, а власною працею і власними зусиллями. Їх можна називати “архітекторами власної долі”.

Поширюється також волонтерський рух – до нього долучаються безкорисливі молоді люди, готові прийти на допомогу іншим, зокрема жертвам соціалізації або тим, хто знаходиться у групі ризику. Також вони активно приймають участь у різних масових заходах з метою допомоги в їх організації, у проведенні вуличних ігорток.

Це далеко не повний перелік різних неформальних об’єднань, але навіть вже на прикладі них можна судити про неоднозначність соціального самопочуття молоді у сучасному соціумі, про різновекторність їхніх устремлень і вподобань. Це повною мірою ілюструє і їхній соціальний досвід та ту контрастну картину, в образах якої вони відчують і сприймають світ як доброзичливий, агресивний чи ворожий. Загалом це є і свідченням різноплановості та багатограності соціального життя і накопичення особистістю як позитивного, так і негативного досвіду співжиття у суспільстві.

Ознакою часу можна вважати диференціацію молоді на “лівих” і “правих” з позиції політичних переконань, хоча їхня діяльність у таких неформальних об’єднаннях не завжди пов’язана з переконаннями – найчастіше, з матеріальною зацікавленістю. Представники цих угруповань на замовлення зацікавлених політичних сил влаштовують публічні бійки, акції протесту тощо, чим підтверджують слабкість своїх переконань, несформованість соціально-моральних позицій, демонструють безпринципність, схильність до того, щоб ними маніпулювали – що не тільки ус-

пішно використовується у передвиборних кампаніях, а у й досягненні комерційних інтересів олігархів, загалом дестабілізує і деморалізує суспільство, формує негативний досвід досягнення поставленої мети у підростаючих поколіннях.

Як спосіб втечі від реальних проблем, реакцію на незадоволення природних потреб, супротив на примушування і натиск, внутрішні й зовнішні конфлікти, сліпе наслідування модним тенденціям у молодіжному середовищі можна сприймати девіантну поведінку, вживання алкоголю чи наркотичних, токсичних речовин, спілкування на жаргоні, татуювання, пірсінг, ризиковану сексуальну поведінку тощо. Досить часто неадекватна поведінка визначається наївністю, відсутністю життєвого досвіду, необізнаністю або індивідуально-психологічними особливостями конкретних особистостей.

Показником ступеня комфортності особистості у соціумі є її соціальне самопочуття. Під *соціальним самопочуттям* розуміється емоційно-оцінне ставлення людей до системи соціальних взаємозв'язків і до свого місця у цій системі – ступінь їх задоволеності своїм статусом, тим, що вони отримують від суспільства і що самі можуть йому дати. Життєва задоволеність є найбільш устійливим показником психологічного стану, за яким можна судити про стійкість людини у стресогенних ситуаціях і щодо сильних впливів.

Нами було встановлено наростання тривожності у дітей шкільного віку по мірі того, як вони наближалися до випускних класів, і наростання загальної тривожності щодо перспектив розвитку економіки та зниження рівня життя (93%), зростання злочинності (46%), міжнаціональних конфліктів (27%), поширення невиліковних хвороб (31%). Є ті, хто “нічого не боїться” (7%). Ступінь тривожності у наших дослідженнях вимірювався у відповідях на пряме запитання про те, що викликає в них найбільші опасіння і тривогу, або на опосередковане запитання про те, чого вони бояться найбільше.

Найбільш узагальненим показником соціального самопочуття є загребуваність. Аналіз отриманих результатів дослідження засвідчує переважання *соціальної відчуженості* – відчуття власної непричетності до того, що відбувається довкола: в сім'ї діти вважають, що батьки не прислухаються до їхньої думки, навіть тоді, коли проблеми стосуються безпосередньо них – дітей усувають від прийняття різних рішень, не дають можливості зробити власний вибір. Ця проблема з різним ступенем загострення і з різних приводів існує практично для більшості – 67% наших респондентів. У більшості з них ситуація асоціюється з пригнічен-

ням і неповагою, на підставі чого вони заявляють, що не задоволені своїм статусом у сім'ї. Серед дітей інтернатних закладів цей показник сягає 98% – образ світу в їхній свідомості вимальовується як набір чогось незрозумілого, непослідовного, жорстокого.

Життєвий досвід завжди потребує осмислення. Саме такий аналіз чи самоаналіз дозволяє робити висновки про певні успіхи чи проблеми, шукати шляхи уникнення минулих невдач. Саме задля цього нами був запропонований тест для школярів “Роздуми над життєвим досвідом”. Отримані результати вразили полярністю досвіду дітей і їх налаштованості на різні види діяльності – від бажання виявити турботу і доброзичливість до абсолютної байдужості чи відвертої агресивності як у прогнозованих діях, так і у висловлюваннях на адресу інших людей. З позитивним досвідом учнів було виявлено значно більше, однак, приблизно 28% опитаних мали негативний досвід життя і саме через його призму сприймали оточуючий світ. Для прикладу звернемося до конкретних результатів.

Агресивно налаштовані діти, які, відчувалося, що отримали негативний досвід власного життя, у своїх відповідях не апелювали до якогось одного із запропонованих їм варіантів, а досить часто, особливо в ситуаціях морального вибору, дописували свій варіант. Наприклад, на запитання: “Що ви будете робити у ситуації, коли дізнаєтеся, що несправедливо образили вашого знайомого?” були такі відповіді: “Візьму того образника, поб'ю, поки не буде просити пощади”, “А яке мені діло до того”, “Хай не дозволяє себе ображати”. На запитання: “Вам у школі після уроків пропонують зайнятися важливою справою на користь інших. Як ви на це зреагуєте?” – такі відповіді: “Не буду робити задля інших, витратити свої сили”, “Нагадаю всім, що це мій вільний час”, “Нагадаю про право на відпочинок”, “Буду мовчати, але якщо сильно наполягатимуть, мушу буду робити”, “Якщо не хочу, то й не буду, і хай поpróbують заставити”. На запитання “Як себе поведете, якщо станете свідком бійки?” – наступні відповіді: “Буду спостерігати за розвитком подій”, “Зупинюся і буду дивитися, цікаво”, “Сам включуся у бійку”, “Будемо битися, доки не поліземо рачки”. На запитання “Якщо ви їдете надовго з рідного дому, як ви себе почуваєте?” – відповіді: “Відчуваю свободу від батьків і від домашньої праці”, “Краще, ніж дома”, “Відчуваю свободу”. Тривожним є той факт, що у правильності своєї позиції вони не відчувають жодного сумніву.

На основі даних опитування, аналізу отриманих результатів, спостереження та застосування інших методик дослідження були з'ясовані *основні тенденції і проблеми* сучасної молоді і ступінь її адаптації до сучасного суспільства. До таких ми віднесли наступні:

Основні тенденції соціалізації особистості в сучасних умовах

- полярність різних типів поведінки, настроїв і соціальних очікувань;
- спостерігається соціальна дезадаптація сучасних дітей і молоді (вона виявляється у незнанні і недотриманні ними соціальних і моральних норм у поведінці, спілкуванні й виконанні соціальних ролей);
- сучасні діти і молодь більше обізнані з правами, чим обов'язками;
- посилюється активізація молоді щодо соціальних домагань (прагнуть до визнання, навіть будь-якою ціною; хочуть більше мати і менше докладати до цього зусиль);
- у процесі здобування знань спостерігається підміна мотивів (головне не знання, а хороший атестат і диплом про престижну вищу освіту);
- збіднюється дозвіллева сфера діяльності дітей і молоді. Пріоритетними стають беззмістовні форми дозвілля;
- спостерігається поширення захоплень комп'ютерними іграми серед неповнолітніх, які витісняють інші захоплення і заміщують безпосереднє спілкування, дозволяють зняти певні соціальні бар'єри, що блокують асоціальну поведінку, приміряти на себе ролі супер-героїв і віртуально проживати різні ситуації, тим самим "уникаючи" труднощів реального життя;
- спостерігається зниження рівня референтності для сучасних старшокласників батьків та рідних, виокремлення тих, хто вважає себе самотниками;
- поширюється втягнення молоді в індустрію розваг, маніпулювання її свідомістю засобами автоматизованих систем;
- у молодіжному середовищі виокремлюється прошарок "золотої молоді", яка цілеспрямовано прагне до соціальної успішності в усіх сферах соціального життя;
- спостерігається криза ідентичності особистості (етнічної, статево-рольової);
- зростає кількість соціальних сиріт;
- продовжує рушитись інститут сім'ї, спостерігається криза провідних сімейних функцій;
- підвищується прагматизм, практичність, раціональність;
- для молоді зростає привабливість євроінтеграції;
- знижується рівень довіри до засобів масової інформації (більше довіряють соціальному оточенню);
- збільшується внутрішнє розшарування молоді на „активістів” і „опофегістів”;
- еталонними зразками у соціальному становленні молоді стають агресивна жінка і незалежний чоловік;
- спостерігається загальна тенденція заміщення одних потреб іншими.

Основні проблеми сучасного соціального виховання дітей і молоді

- діти і гроші;
- діти і батьки;
- діти і педагоги;
- проблема довіри;
- проблема самореалізації;
- проблема набуття позитивного соціального досвіду;
- проблема здоров'я і здорового способу життя;
- проблема змістовного дозвілля;
- проблема жорстокого поводження і насильства;
- проблема узгодженості сучасного законодавства з питань захисту прав дітей і молоді і сприяння їх соціальному розвитку;
- невпевненість у завтрашньому дні.

Зупинимось на детальнішій характеристиці окремих із них:

1. Гроші або матеріальне благополуччя

Для сучасних дітей і молоді вони мають важливість у таких категоріях:

- 1) символ життєвого успіху (для більшості);
- 2) мета, до якої необхідно прагнути;
- 3) можливість мати житло, отримати освіту (в тому числі за кордоном), гідно утримувати майбутню сім'ю, відкрити власну комерційну справу, гарно відпочивати, здійснювати благодійність.

Спостереження, однак, засвідчують, що для значної частини молоді гроші із засобу перетворюються на ціль. Прийнятні способи їх добування стають все більше цинічними ("щось продати" – 19%, "перепродати, навіть якщо це наркотична речовина" – 8%; близько 10% вважають, що з цією метою "нормальною" є участь у діяльності кримінальних угруповань, 5% допускають це можливим за умов скрутної ситуації; майже 26% такою ж нормою вважає можливим їх відібрати у менш слабких, вимагати від старших; 33% вважають за можливе у майбутньому не платити податки – "все одно хтось вкраде"; 11% хочуть стати політичними діячами, щоб мати з цього власну вигоду).

2. Невпевненість у завтрашньому дні

Серед молоді поширені полярні настрої щодо майбутнього – від оптимізму до песимізму. Саме з цим у більшості випадків пов'язуються перепади настрою, страхи, відчуття тривоги, гніву, відчаю.

Лише 1/2 частина опитаної шкільної молоді впевнена у тому, що буде жити у матеріальному статку, отримає бажану освіту, цікаву і престижну роботу. Тільки 67% впевнені, що зможуть влаштувати особисте життя.

3. Проблема організації вільного часу

У основної частини дітей і учнівської молоді не так багато вільного часу, особливо у старшокласників. Це пов'язане зі шкільною завантаженістю сучасних школярів (тих, хто старанно вчиться), з додатковими заняттями на різних курсах, з платними формами позашкільної освіти, з безконтрольністю за проведенням вільного часу (батьки на роботі, у школі й при ЖЕКах гурткової роботи практично не ведеться, сусіди не знають один одного або байдуже ставляться до поведінки чужих дітей).

Найголовнішою ж проблемою вільного часу є його зміст і форми організації дозвілля. Найпоширенішими з них є: для дошкільників – участь у сімейному, в тому числі, дорослому дозвіллі, некерований перегляд програм ТБ, регламентація часу і вибір форм і змісту проведення вільного часу в залежності від настрою і можливостей батьків; для молодших школярів - некерований перегляд програм ТБ, спілкування з ровесниками; для підлітків – спілкування у групах за інтересами, слухання популярної музики, беззмістовне гуртування і пошук пригод, комп'ютерні ігри або ігри на ігрових автоматах; для старшокласників – комп'ютерні захоплення, спілкування із значимими людьми, читання (більше – навчальної літератури), музика, вивчення іноземних мов, спорт.

4. Проблема здоров'я і здорового способу життя

Об'єктивно відбувається зниження рівня здоров'я населення України взагалі і молоді зокрема. Причиною цього є як погіршення екологічної, техногенної ситуації, нездоровий спосіб життя, так і спадкові хвороби; поширення шкідливих звичок (паління, вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин), хвороб, які передаються статевим шляхом (запальних процесів, венеричних захворювань) і їх наслідків, в результаті вживання токсичних і наркотичних речовин (депресії, ВІЛ/СНІД та ін.), ризикована, суїцидальна поведінка.

З відповідей респондентів відомо, що майже третина з них хоч раз пробувала наркотики (більшість з цікавості, але є й такі, що вживають їх систематично і знаходяться у системі). Майже всі школярі підліткового і старшого шкільного віку у своєму колі спілкування мають тих, хто вживає наркотики постійно.

5. Жорстоке поводження і насильство

Ця проблема диференціюється у трьох аспектах: жорстоке ставлення до дітей; жорсткість у стосунках між дітьми; жорстоке ставлення дітей до дорослих.

Діти стають жертвами соціалізації – жертвами фізичного, психічного, сексуального насильства, що може спричинити їхні страждання, ка-

ліцтво і навіть загрозувати життю. Часто виховані у таких жорстоких умовах вони засвоюють саме такий стиль поведінки з іншими і застосовують його у спілкуванні з ровесниками або більш слабшими. Збиваючись у групи, діти-підлітки часто несуть загрозу для одиноких, запізнілих перехожих, немічних – тут спрацьовує не тільки негативний життєвий досвід, а й відчуття сили натовпу, безкарність і байдужість до агресивної поведінки підлітків сторонніх дорослих. Жорстокість діти виявляють і стосовно найближчих рідних. Її мотивами можуть бути потреба в грошах, бажання позбавитися опіки. Подібне може відбуватися і без усвідомлених мотивів, під впливом алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

У молодіжному середовищі також зростає злочинність. Однак вона простежується в двох аспектах, залежно від причин, що її породжують:

1) у результаті загрози особистій безпеці чи безпеці рідних – як спроба самозахисту чи захисту;

2) у результаті втягнення у кримінальні структури, зростання злочинності у молодіжному середовищі.

Було з'ясовано, що майже 68% підлітків і шкільної молоді не почувують себе у безпеці на вулиці. У кожного третього респондента є рідні чи знайомі, які стали жертвами злочинних дій. 7% бояться терактів, воєнних дій.

6. Проблема взаємин з батьками

Найбільш гостро вона сприймається підлітками, які у справедливих вимогах батьків вбачають посягання на свою свободу і права. Діти вважають, що їх “не розуміють”, “до них придираються”. Конфліктують з будь-яких привидів: шкільної успішності, виконання домашніх обов'язків, манери спілкування, ставлення до членів сім'ї, різних захоплень, порядку в кімнаті, одягу, зачісок тощо. Все, що не вкладається у норми життєдіяльності сім'ї і моральні норми, викликає супротив у батьків. Все, в чому обмежується можливість вираження їх індивідуальності, викликає у них супротив. Часто конфлікти виходять за межі словесних з'ясувань стосунків і супроводжуються рукоприкладством, після чого підлітки йдуть з дому. Розуміння намагаються шукати у колі ровесників, зокрема у різних маргінальних групах, ціннісні орієнтації яких є досить сумнівними, що ще більше поглиблює кризу взаємин.

У юнацькому віці діти стають терпимішими, виваженішими та відповідальнішими у своїх діях і вчинках, що сприяє порозумінню з батьками. Більшому об'єднанню сприяє також спільність мети наприклад, пов'язаної зі вступом до вищого навчального закладу.

7. Проблема дотримання прав

Найхарактернішою ознакою такої проблеми є її різновекторність: вона може проявлятися як стосовно дитини, так і бути спричиненою самою дитиною (її вчинками і поведінкою) стосовно інших людей.

Ця проблема актуалізується у дітей, вихованих у демократичному сімейному середовищі. Звиклі з дитинства до того, що оточуючі уважні до їхніх потреб, проблем, інтересів, дослухаються до їхньої думки, спілкуються як з партнерами, вони боляче реагують на відсутність цього всього в інших соціальних інститутах (наприклад, у школі) і в інших соціальних середовищах (наприклад, у колі ровесників, у спілкуванні з іншими різними людьми). Ця болісність може виявлятися у неадекватних реакціях, емоційних переживаннях, у протестному небажанні підкорятися вимогам. Поряд з цим діти більше знають, думають про свої права і про обов'язки інших відносно них, і значно менше – про права інших. Ця колізія також часто є основою як сімейних, так і позасімейних конфліктів.

8. Криза ідентичності

По мірі дорослішання, набуття життєвого досвіду діти усвідомлюють своє місце у сім'ї і суспільстві, засвоюють соціальні ролі. У них формується уявлення про них самих і свої позиції у довкіллі та дійсності. Психологи називають ці уявлення *ідентичністю*. У дещо ширшому сенсі, формувати свою ідентичність – значить набувати і осмислювати життєвий досвід, перетворюючи його у власне “Я”. Слово identity перекладається з англійського як “тотожність”, “подібність”, що ґрунтується на спільності певних рис і ознак.

Дитина у віці приблизно до 8-10 років сприймає себе, в основному, через ті соціальні ролі, які їй визначають дорослі. Саме тому, коли її запитують, хто вона, то у відповідь чують приблизно наступне: “Я Миколка, учень 2-го класу”, “хлопчик, друг Сергія”, або “Я Оксанка”, “Я дівчинка, першокласниця”, “мамина доня” тощо. Уявлення про себе у них обмежується схожим набором суджень, який не можна назвати цілісним образом.

У підлітковому віці актуалізуються намагання поєднати все у цілісний образ “Я”, формується цілісне уявлення про себе, загострюється потреба узагальнити і осмислити все те, що дитина знає про себе стосовно її різних соціальних ролей. Саме з цим пов'язане бажання спробувати себе у різних видах активності й діяльності, поспілкуватися з різними людьми, побувати у нових і неочікуваних ситуаціях, іншими словами – випробувати себе і свої можливості.

Чим старша дитина, тим ширший діапазон її соціальних ролей. Ок-

рім того, діапазон соціальних ролей, у тому числі й тих, які “приміряють” на себе діти, в сучасних умовах розвитку суспільства став набагато ширшим, порівняно з тим, яким він був у старших поколінь. Однак сучасною їх особливістю є те, що вони не засвоюються ґрунтовно – молоді поспішають, і, найчастіше, пробують різні соціальні ролі, сприймаючи їх зміст і суть досить поверхово. Однак, рано чи пізно загострюється питання: “Хто я?” Одним із шляхів пізнання стає ідентифікація себе з іншою людиною або з групою. Добре, коли референтними особами чи групами стають ті, хто поділяє духовні й моральні цінності. А якщо ні?

Процес знаходження власного “Я” відбувається досить складно і навіть болісно, протягом усього життя. Адже він здійснюється у кількох аспектах: відносно етнічної, соціальної, статевої ідентичності, які мають свою специфіку (*етнічна ідентичність* – усвідомлення своєї певної етнічної спільності; *соціальна ідентичність* – усвідомлення своєї громадянськості й національності; *статева ідентичність* – усвідомлення своєї приналежності до певної статі); *соціально-рольова ідентичність* – усвідомлення і якісне виконання соціальної ролі відносно своєї статі. Усвідомлення передбачає прийняття відповідних цінностей і засвоєння певних відповідних моделей поведінки, які стають регуляторами соціальної поведінки.

Одним із традиційних зовнішніх механізмів ідентифікації є ім’я людини. Завдяки імені відбувається її першочергова етнічна і статево-рольова ідентифікація з представниками інших культур та статей. Однак, у сучасних умовах розвитку суспільства цей механізм значно ускладнився, адже нині рідко дотримуються традицій називати дітей тільки тими іменами, які є історично характерними для тієї чи іншої нації та етносу. Окрім того, часто користуються іменами, які мають подвійну норму – і для хлопчиків, і для дівчаток.

Дітям імена, в основному, дають батьки. На вибір імені батьками здебільшого впливає мода на імена в той чи інший проміжок часу. Сучасні батьки часто називають дітей під впливом симпатій до героя, прочитаного в книзі і побаченого на екрані, до відомого актора чи реального героя. Інколи у виборі імені значну роль відіграють резонансні соціальні процеси, в які з великим ентузіазмом включаються цілі маси. Прикладом цього можуть слугувати імена, які давали батьки дітям у роки перших п’ятирічок за радянської влади. Дуже популярними тоді були такі як: Гідроелектростанція, П’ятирічка, Іскра, Дроздофіла або їм подібні, або зовсім незрозумілі, оскільки були складними як для розуміння, написання, так і для вимови, і відповідали скороченим чи абривіатурним назвам

різних рухів, проєктів, установ. Ці імена у співзвучності із слов'янськими по-батькові і прізвищами сприймалися досить дивно для оточуючих і створювали чималі проблеми для їх носіїв як у спілкуванні з іншими, так і в особистісному сприйнятті і самовизначенні. Чи можна стверджувати, що той негативний досвід був врахований наступними поколіннями? На жаль, ні.

За даними органів реєстрації, фантазії сучасних батьків також вирізняються великою оригінальністю. Скажімо, в Америці в останні роки дехто із батьків хлопчиків називали Ксероксами, Принтерами. А в Україні стали популярними подвійні імена. Причому, їх вибір нерідко був навіяний різними телесеріалами. Наприклад: Петро-Хосе, Микола-Ігнасіо та ін. Така “мода” на початку нового тисячоліття була зафіксована майже у всіх областях і регіонах. Хоча, можна говорити і про певні регіональні тенденції – там певну роль відіграють культури етнічних груп.

Прикладами нових імен (їх немає або досить важко знайти у спеціальній літературі) є наступні: Ахілла-Бенці, Марча-Чаби, Олександра-Сандресса, Веніамін-Гранд, Домініка-Марія, Даниїл-Бенджамін, Софія-Саншейн, Марія-Ніколь, Габрієл-Михайло, Дмитро-П'єро, Алім-Артем, Кирил-Нелю та інші. Так, здебільшого, називають дітей у сім'ях емігрантів, але не тільки. Досить поширеним було і поєднання слов'янських або українських імен, що загалом нехарактерно для українських традицій, але традиційно для західної України, де більшість сповідує греко-католицьку віру. Так, були зареєстровані наступні імена для дітей: Лев-Олесь, Данило-Назар, Максим-Іван, Анастасія-Софія, Яна-Наталя, Софія-Вікторія, Марія-Людмила, Ярослава-Оксана, Мар'ян-Станіслав та інші. Найбільшою популярністю користувалося ім'я Анна-Марія. Все частіше батьки в останні роки називають новонароджених дітей біблейськими іменами. Серед них найбільш поширені – Адам, Єва, Давид, Каїн, Лука та ін. Спостерігається також тенденція зростання кількості імен, які належать популярним артистам естради, міфічним чи книжковим героям. Дехто з батьків навіть назвав свою дитину Еросом – на честь древньогрецького Бога любові. Вочевидь, у виборі імен для дітей досягався компроміс між батьками й іншими родичами, або віддавалася данина моді, виразним було бажання стати у цьому оригінальними. Але чи завжди задумувалися батьки над тим, як з таким ім'ям буде себе почувати дитина у соціумі? З ким вона буде себе ідентифікувати? З якою культурою?

Подібна проблема виникає і тоді, коли дитину “виривають” із звичного їй соціокультурного середовища і поміщають в інші умови життя.

Наприклад, в результаті інституалізації у заклади опіки і піклування для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, коли відбувається втрата стабільності і переривання родинних зв'язків та зв'язків із звичними умовами життя або влаштування у прийомну сім'ю чи будинок сімейного типу, де панівною є інша культура та інші традиції.

За своєю соціальною природою людина, незалежно від віку, й особливо в період дорослішання, не належить якійсь одній соціальній групі, а, як правило, одночасно включена у життя великої кількості мікро- і макрогруп – сім'ю, дошкільний навчальний заклад, клас, школу, колектив ровесників, територіальну громаду, професійний колектив, етнос та інші. В силу цього виникає інтерференція, тобто взаємовплив тих систем і цінностей, норм і стандартів поведінки, які прийнятні у цих групах. Людина знаходиться у центрі цих впливів, і добре, якщо вони ціннісно узгоджені. Досить часто за своєю суттю та змістом вони є суперечливими, що ставить індивіда у ситуації вибору, може дезорієнтувати і впливати на самооцінку.

Подібне відбувається і в ситуаціях, коли дитина набуває фізично сформованих ознак дорослого, а її ідентичність так і не сформувалась, тоді у поведінці виявляється певна рольова невизначеність: не маючи відповіді на питання "Хто Я є?", вона губиться, переживає тривогу, не може визначитися, як у тій чи іншій ситуації себе поводити, в результаті чого веде себе імпульсивно, ситуативно, нецілеспрямовано, не може приймати самостійні рішення, нею легко маніпулювати.

Потрапляючи у різні складні ситуації, що нерідко пов'язані з девіантною поведінкою і правопорушеннями, такі діти набувають негативного досвіду і починають себе сприймати у негативному світлі, заперечувати будь-які спроби вплинути на них. При цьому починають демонстративно заперечувати і всі ті форми поведінки, засвоєння яких очікують від них дорослі. У такий спосіб стверджується протиставлення себе суспільству. Формується *негативізм* – схильність поводити себе протилежно тому, що є загальноприйнятим, схвалюваним, бажаним з точки зору оточуючих, активне заперечення будь-якого зовнішнього впливу.

При яскравому вираженні негативної ідентичності діти-підлітки починають ворожо ставитися до тих людей, які мають те, чого хотіли б досягти вони. В сучасних умовах стратифікації суспільства, його розшарування за різними домінуючими ідеями, матеріальними можливостями і доступом до суспільних благ це виявляється з особливою гостротою.

Отже, соціальну адаптацію (дезадаптацію) особистості, її індивідуа-

лізацію значною мірою визначає самооцінка, яка формується у процесі соціалізації. У реаліях життя простежується чіткий взаємозв'язок самооцінки з асоціальною і делінквентною (протиправною) поведінкою. Однак, важко говорити про чітку закономірність, оскільки такі форми поведінки можуть бути спровоковані як завищеною, так і заниженою самооцінкою. Очевидно, головним пусковим механізмом у таких поведінкових моделях є те, що самооцінка дитини суперечить оцінці соціуму, не відповідає очікуванням батьків, педагогів, інших значимих людей, що ще більше загострює кризу ідентичності. В її основі – незадоволення потреб у повазі, визнанні, постійні нарікання і незадоволення, що викликає соціальний і особистісний дискомфорт. Цим можна пояснити те, що підлітки шукають опори у просторі таких зовнішніх соціальних оцінок їх особистості, які б співпадали з їхньою самооцінкою. І нерідко її знаходять у різних неформальних об'єднаннях, маргінальних групах, які мають різноманітну орієнтацію, сповідують різні цінності, в основному, контрнормативні. Спроби ж вилучити дитину із такого соціального оточення, як правило, не мають успіху або супроводжуються великими труднощами як для батьків, педагогів, інших зацікавлених осіб, так і для самих дітей, адже вони чинять цьому великий спротив, оскільки знову бояться втратити свою соціальну опору. Якщо суспільство, зокрема сім'я, школа не пропонують повноцінної заміни (у контексті задоволення базових потреб особистості), вони наражаються на поразку у своїх намаганнях. Підліток віддає перевагу неформальній групі з асоціальною орієнтацією, навіть якщо він там не має особливого авторитету – адже уже сам факт приналежності до неї дозволяє задовольнити потребу у зовнішньому підтвердженні самооцінки за рахунок тих підлітків, які не є членами такої групи. У крайніх варіантах це задоволення досягається шляхом вияву агресії і жорстокості, які принижують і примушують до підкори інших підлітків, забезпечують йому "авторитет".

За результатами проведеного дослідження, на основі визначених критеріїв – адаптації та індивідуалізації та їх основних показників, таких як: сформованість рис характеру і поведінкових моделей, заданих статусом і очікуваних конкретним соціумом; конформність до соціальних вимог; здатність бути суб'єктом власного розвитку (здатність до зміни своїх ціннісних орієнтацій; вміння знаходити баланс між власними цінностями і вимогами тих ролей, які виконує; орієнтація не на конкретні вимоги, а на розуміння універсальних моральних людських цінностей), нами були виокремлені групи дітей і молоді, за характеристиками яких можна судити про рівень їх соціалізації у сучасному суспільстві. Ці характерис-

тики ми вклали навіть у їх назви – *активісти, конформісти, песимісти, байдужі, маргінали*. Які ж вони?

Активісти – ті, хто намагається постійно бути на перших ролях у школі, у колективі ровесників, у позашкільній діяльності. Вони, в основному, добре навчаються, мають авторитет серед учнів. У неформальних групах претендують на роль лідерів. Їх характерною особливістю є небайдуже ставлення до подій суспільного життя і найближчого оточення, яке виявляється не тільки в цікавості, а й у бажанні бути причетним до всього – до організації і проведення шкільних і позашкільних заходів, до внутрішньосімейного життя, до різних молодіжних акцій. Досить часто опиняються в центрі різних конфліктів. Причому, за нашими спостереженнями, у цій групі є ті, хто робить це за власним переконанням, а є й ті, хто не виявляє особливої принциповості, а у такий спосіб часто переслідує якісь свої власні інтереси. Хоча з-поміж інших досить яскраво вирізняються своїми рисами характеру і якостями: вони ініціативні, “легкі на підйом”, творчі, відповідальні за виконання доручених справ, кмітливі, орієнтовані на соціальний успіх та ідейні цінності, відкриті до співпраці і всього нового, хворобливо ставляться до критики, мають досить високу самооцінку. У них багато друзів. Мало вільного часу.

Конформісти – краще інших пристосовуються до умов та вимог середовища. Намагаються не вирізнитися з-поміж інших, займати ті позиції і висловлювати ту точку зору, яку поділяє більшість. Самі не прагнуть виявляти ініціативу, проте, якщо їх до чогось зобов'язують, виконують досить сумлінно. Намагаються триматися осторонь різних масових заходів, вважають, “що і без них є кому це робити”. Проте, піддаються маніпуляціям і погоджуються на якусь діяльність, особливо якщо бачать у цьому власну користь (“ти мені – я тобі”) або можливість підробітку. Часто безпринципні, невольові, інертні, не мають устійливої соціальної і життєвої позиції. Їхні ціннісні орієнтації значною мірою детермінуються тими цінностями, які сповідують значимі для них люди. Серед представників цієї групи досить часто зустрічаються ті, хто сповідує подвійну мораль – у різних середовищах і ситуаціях вони можуть демонструвати різні переконання і моделі поведінки, навіть зовсім протилежні. Скажімо, у школі підтримувати авторитет кращого учня школи і бути жорстоким і цинічним у позашкільному спілкуванні чи у родинному колі. Домінуюча мета – мати зиск. Ця група є найпривабливішою для тих, хто займає крайні позиції – їх намагаються перетягувати на свій бік як активісти, так і песимісти. Вони частіше мають не друзів, а компанії, в яких безцільно і безпредметно проводять вільний час.

Песимісти – група, члени якої не вірять у свої можливості, краще майбутнє: у те, що у них будуть (чи є) справжні друзі, що вони зможуть вступити до вузу, якісно виконати якесь завдання, справитися з виниклою ситуацією. У таких настроях і висловлюваннях часто апелюють до власного негативного досвіду або подібного досвіду інших. Вони постійно жаліються на свою долю, але відповідальними за неї вважають не тільки себе, а й інших. Намагаються розжалобити, щоб пом'якшити свою відповідальність, уникнути якихось зобов'язань. Серед них багато скептиків. Свій скептицизм вони виражають у формі “чорного гумору”, сарказму, іронії, насмішок над собою та іншими. Однак, себе здебільшого не гудять. Вони “важкі” на підйом, намагаються уникати веселих компаній. У них мало друзів. Схильні до різних шкідливих звичок.

Байдужі (“пофегісти”) – ті, хто не переймається проблемами інших і не переживає з приводу різних подій власного життя. Досить спокійно ставляться до молодіжної моди. Ніколи не погоджуються виконувати шкільні доручення. Практично не цікавляться справами батьків, братів і сестер. Особливо не переймаються сімейними обставинами. Своєю виключною поведінкою провокують конфлікти у школі та у найближчому оточенні. Безвідповідально ставляться до власного здоров'я. Схильні до шкідливих звичок.

Маргінали – ті, хто за власним бажанням чи за обставинами життя потрапляють у малі групи з різними ціннісними орієнтаціями, відмінними від домінуючих у великому суспільстві. З-поміж інших вирізняються субкультурою, яка розкривається через особливий стиль одягу, поведінки, ритуальні дії, захоплення, діяльність. У спілкуванні користуються сленгом. У цьому всьому часто протиставляють себе іншим, демонструють своє розуміння свободи і незалежності, свої “переваги”. Дружні стосунки підтримують тільки у неформальних групах. Маргінали за ціннісними орієнтаціями можуть бути різновекторними – об'єднаними на основі спільних захоплень (у музиці, філателії, нумізматиці, спорті тощо) або на основі різних девіацій. Ціннісні орієнтації і домінуючі моделі поведінки характеризують ступінь ризику групи чи ризикованої поведінки окремих маргіналів.

Отже, образ світу у досвіді сучасних дітей є досить протирічним, у ньому багато складних проблем, а його цілісне сприйняття детерміноване численними зовнішніми і внутрішніми факторами. Від них залежить, процес соціалізації особистості відбувається у позитивному чи негативному руслі.

2.3. Феномен соціального сирітства і соціальної безпорадності

Соціальне сирітство – явище, обумовлене наявністю у суспільстві неповнолітніх дітей, позбавлених батьківського піклування і догляду в результаті їх самоусунення від виконання батьківських обов'язків. З 90-х років ХХ ст. все частіше трапляються випадки, коли матері і батьки уникають виконання батьківських обов'язків через матеріальні нестатки, асоціальну поведінку, моральну деградацію, психічні стани або фізичну неспроможність. Соціальні сироти – це сироти при живих батьках, “діти вулиці”. В результаті бездоглядності і безпритульності вони ведуть неконтрольований спосіб життя, вирізняються ризикованою поведінкою (палють, вживають алкоголь, наркотичні й токсичні речовини, ведуть ранній і небезпечний спосіб статевого життя, не мають достатнього і необхідного харчування, санітарно-гігієнічних і побутових умов), наражаються на різні ризики (перебуваючи в умовах виживання, змушені постійно відстоювати своє право на мізерні “життєві радощі” у колективі таких же обділених шляхом застосування сили і кривди, переживання власних фізичних і психічних страждань; стають жертвами вуличних розбірок; заражаються різними тяжкими інфекціями; не отримують необхідної медичної допомоги; підпадають під вплив кримінальних дорослих, у “рабську” залежність; використовуються у найгірших формах дитячої праці) і є групою ризику для всього суспільства та його окремих представників, оскільки не навчаються в школі, деградують під впливом токсичних речовин, обмеженого способу життя і збідненого спілкування – практично всі діти вулиці мають затримки психічного розвитку (ЗПР) і набувають негативно-соціального досвіду. Вони збиваються у “стайки” і нападають на слабших, одиноких перехожих – з метою пограбування або задля розваги.

Феномен соціального сирітства в сучасних умовах розвитку суспільства зумовлюється його винятковістю – воно набуло надзвичайно великого поширення, існує в мирний, а не у воєнний та повоєнний час, супроводжується певною байдужістю з боку благополучної частини суспільства.

Проблема дитячої бездоглядності й безпритульності стала загрожувати майбутньому. Що це так, підтверджує офіційна статистика: в Україні у 2005 році зареєстровано понад 100 тис. соціальних сиріт. Насправді – значно більше, оскільки практично неможливо перерахувати всіх безпритульних і жебраків, які ведуть міграційний спосіб життя.

Ми провели бесіди з дітьми різного віку, які мають досвід бродяжництва. Дослідження проводилося в різних регіонах і соціальних інсти-

тутах – прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, в соціально-реабілітаційних центрах. Аналіз отриманих результатів наукового дослідження дозволив виокремити основні причини виникнення дитячої бездоглядності й безпритульності та умови, які провокують це соціальне явище. Їх ми класифікували з двох позицій: суб'єктивної (в оцінці дітей) і об'єктивної – на основі аналізу сучасних соціалізаційних процесів.

За свідченнями опитуваних дітей вони опинилися на вулиці з наступних причин:

1. “Батьки примушували жебракувати” – 25%;
2. “Жалко голодних братів і сестер, дома нічого їсти” – 19%;
3. “Втікали від жорстокості батьків-п'яниць, від нерідних батьків” – 34%;
4. “Батьки не цікавилися тим, де і як живуть діти, як і з ким проводять вільний час” – 6% ;
5. “Залишилися сиротами або напівсиротами, родичам до них не було діла, в інтернат не хотіли” – 9%;
6. “Подобається таке життя: роблять, що хочуть, не потрібно ходити до школи, тут весело, ніхто не сварить, подобається почувати себе самостійним, незалежним” – 6%;
7. “Ніхто не забороняє і не заважає нюхати клей і потім „дивитися мультики”, палити цигарки, вживати алкоголь” – 3%;
8. “Прикольно, можна легко видурити або заробити гроші – нас жаліють” – 7%.
9. “Таких грошей більше ніде не заробиш!” – 9%.

У цих відповідях відображено соціальний досвід дітей та особливості їх соціалізації як у родинному середовищі, так і в маргінальних групах. (Маргінальні групи – структурні соціальні утворення даного суспільства, які знаходяться поза межею дії його соцікультурних норм і цінностей. Їх можуть утворювати не тільки безпритульні діти й дорослі, а й біженці, безробітні та представники окремих субкультур, які заперечують існуючі суспільні соціально-моральні норми).

У процесі спілкування з дітьми вулиці спостерігалася характерна готовність відповідати на поставлене запитання, переконаність у правильності того, що вони пішли з батьківської оселі; відчувалася певна бравада і, поряд з цим, деяка невпевність, страх залишитися один на один у цій ситуації (нашої розмови); неусвідомлена потреба у підтримці, яка виявлялася у тому, що діти відразу кликали до компанії інших дітей – таких же бездоглядних, як і вони, що належали до їхньої групи. Вони не могли сидіти чи стояти спокійно – штовхалися, кривлялися – і все заради одно-

го – щоб саме їх помітили, до них звернулися, їх вислухали. Що ще раз підтверджувало – цим дітям дуже невістачає уваги – до них, їхньої думки, їхньої проблеми. Хоч і намагаються вони цього явно не виказувати.

Емпірична інформація, одержана на основі застосованої комплексної методики наукового дослідження, та її аналіз дозволили виокремити основні причини виникнення дитячої бездоглядності й безпритульності як соціального явища. Умовно їх можна поділити на соціальні, економічні, педагогічні й психологічні. Однак, як правило, вони не зустрічаються “у чистому вигляді”, а мають інтегрований характер. Тому не будемо зосереджуватися на ієрархії цих причин, а зупинимося на їх соціально-педагогічній сутності.

Основні причини виникнення дитячої бездоглядності й безпритульності:

- *Відмова батьків від дітей на перших етапах їх розвитку.*

Ця відмова виявляється як у небажанні молодих чоловіків одружуватися і визнавати своє батьківство на дитину, так і у відмові матерів від дітей у пологовому будинку. Як свідчить статистика, в Україні щорічно мами відмовляються у пологових будинках від 1,5 до 2 тис. дітей. У великих містах цьому певною мірою сприяє феномен “соціальної анонімності”. У сільській місцевості до цього спонукає страх перед людським осудом. Загалом домінує страх перед матеріальними труднощами (як одній виростити і виховати дитину, коли немає окремого житла, професії, сталого заробітку, впевненості у майбутньому). У своїй сукупності – це найперша причина раннього соціального сирітства дітей. В останні роки, щоправда, помітною є тенденція до збільшення кількості матерів-одинок. Нині в Україні таких у віці до 30 років майже 18%. Зростає також кількість неповнолітніх мам.

З метою профілактики цього явища в Україні зусиллями громадської організації “Надія і житло для дітей” розпочато впровадження соціального проекту по створенню Центрів матері і дитини та спеціалізованих Консультаційних центрів, основне призначення яких полягає у психологічній і матеріальній підтримці вагітних і породіль, які мали чи мають наміри відмовитись від дітей і залишити їх у пологових будинках.

- *Відсутність батьківської повноцінної турботи про дитину.*

Це виявляється у недотриманні батьками режиму дитини, незадоволенні її життєвих потреб, відсутності родинного затишку і емоційного тепла, не врахуванні індивідуальних особливостей розвитку дитини, її інтересів. Такі неухвага і недбалість спричинюють у дітей затримку фізичного, психічного та соціального розвитку, формують відчуження між

батьками і дітьми. З причини недбалого ставлення до дітей щорічно в судових органах України розглядається 6 – 6,5 тис. справ про позбавлення батьківських прав.

- *Напружена сімейна атмосфера.*

Вона виявляється у відсутності стабільного сприятливого сімейного мікроклімату, що супроводжується сімейними сварками, неповагою особистості й неухвагою до потреб та інтересів окремих членів сім'ї. Причини такого сімейного становища криються у тяжких матеріальних умовах, невмінні вести домашнє господарство, сімейних зрадах, шкідливих звичках, низькому рівні культури спілкування. Результатом цього є нервові зриви, прагнення до самоствердження за рахунок іншого, небажання спільного проживання. За даними статистики в сучасних умовах розпадається більше як 65% шлюбів. Майже половина цих екс-шлюбних партнерів створює нові сім'ї, в яких часто діти від першого шлюбу почуваються зайвими, стають об'єктом постійного незадоволення вітчима чи мачухи, жорстокого ставлення чи насильства у сім'ї. Характерним для сучасності (через неможливість придбати окреме житло) є також сумісне проживання розлучених шлюбних партнерів, кожен з яких на очах у дитини прагне влаштувати своє особисте життя.

- *Аномальна батьківська і материнська поведінка.*

Найчастіше вона виявляється при зайвій опіці (гіперопіці), яка стає надзвичайно травмуючим фактором, особливо у підлітковому віці. Діти заперечують надмірний контроль і опіку, прагнуть до самоствердження власними зусиллями. Нерідко формою протесту обирають втечу з дому, демонстративну непокору вимогам. Іншим видом аномальної поведінки можна вважати алкоголізм і легковажний спосіб життя, за якого дітям місця немає.

- *Передача дитини на виховання родичам, найчастіше дідусям і бабусям.*

Внаслідок цього знижується відповідальність батьків за результати виховання дитини, порушується потреба дитини зростати і розвиватися у колі сім'ї, формується викривлений досвід родинно-сімейних стосунків, відчуження від батьків. Особливо поширеним такий спосіб виховання в останні десятиліття став на Закарпатті, де батьки змушені шукати роботу за кордоном.

- *Насилля над дітьми у сім'ї і жорстоке поводження з ними.*

Воно буває різних видів: фізичне, психологічне, економічне, сексуальне та інше жорстоке поводження з дітьми. Його особливості полягають у тому, що батьки ставляться до своїх дітей як до власності, а тому

вважають за можливе чинити з ними так, як бажають, навіть якщо це суперечить законодавству чи здоровому глузду. *Фізичне насилля* виявляється у тілесних покараннях, навмисних нанесеннях травм і пошкодженнях, у обмеженні свободи, нормальних умов життя, позбавленні їжі. *Економічне* – дітей примушують виконувати непосильну роботу, використовують у тяжкій сільськогосподарській чи вуличній праці, примушують жебракувати. *Психологічне* – у невизнанні особистості дитини, її потреби у прийнятті і повазі, приниженні шляхом недооцінки можливостей, висміюванні, залякуванні, маніпулюванні, висуванні вимог, які не відповідають її індивідуальним і віковим можливостям тощо. *Сексуальне* – у гвалтуванні або розбещенні дитини (особливо поширеним є в сім'ях, де дітей виховує вітчим), у порнобізнесі.

Загалом жорстоке ставлення до дітей можна трактувати як незадоволення їхніх нагальних і природних потреб у харчуванні, режимі дня, санітарно-гігієнічних умов, емоційної близькості, спілкуванні; воно проявляється також у фізичних покараннях і травмуванні дитини; в експлуатації дитячої праці, втягненні дітей у сферу кримінального світу, у примушуванні до того, що суперечить природі дитини.

- *Прилучення до алкоголю, токсичних речовин, втягнення дітей у проституцію, бродяжництво.*

У сім'ях з асоціальним типом життя чи поведінки окремих членів дітей примушують або спонукають до крадіжок, обману, попрохальництва. Найчастіше, принесене і зароблене дітьми батьки пропивають. У деяких сім'ях дитячий "заробіток" є основним джерелом доходу. У таких сім'ях батьки не переймаються тим, що діти не відвідують школу, де і що вони беруть. Нерідко саме з волі або відома таких батьків діти вперше пробувають алкогольні напої, займаються проституцією, потрапляють до кримінальних груп. Поширенню такого ганебного явища сприяє агресивна реклама, розміщена у доступних для дітей місцях, та надмірна насиченість цією тематикою кіно і телепродукції.

- *Ситуативні стреси.*

За своїм характером вони можуть бути як внутрішньосімейні, так і позасімейні. До перших відносяться ті, які виникають у результаті втрати когось із батьків (смерті або розлучення, перебування у в'язниці), образи на батьків, страху перед покаранням. До других – в основному ті, які є найбільш значимими для того чи іншого віку, а саме: образи на вчителів і однолітків, невстигання у навчанні, проблеми статевих взаємин у підлітків, проблеми спілкування з ровесниками, страх перед відповідальністю за скоєне тощо.

Серед безпритульних зустрічаються діти, які були безпосередніми свідками того, як батько вбив матір або навпаки. Такий стрес у деякого з них спричинив блокування пам'яті або мови і вони потребують психіатричної допомоги.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що найголовнішою причиною виникнення соціального сирітства дітей, їх безпритульності є неблагополучна сім'я та несприятливі умови її функціонування. Однак, тільки сім'я не може бути відповідальною за виховання і позитивну соціалізацію дитини, адже вона є не тільки окремою педагогічною системою, а й підсистемою суспільства. Отже, умови, що обумовлюють її виховний потенціал, також мають комплексний, соціально-педагогічний характер.

Аналіз широкої сучасної дійсності дозволяє виділити ті причини, що провокують (детермінують) появу соціального сирітства, бездоглядності й безпритульності дітей:

1. *Соціально-економічні*. До них відносяться безробіття, тяжке матеріальне становище, зниження загального рівня життя, відсутність необхідних житлових умов, незадоволеність соціальним статусом.

2. *Криза сім'ї*. Під нею розуміється нестабільність сім'ї, розлучення, народження позашлюбних дітей, поширення громадянських шлюбів; зростання сімейного алкоголізму, асоціальна поведінка батьків, відбуття батьками за правопорушення і кримінальні злочини покарання у місцях позбавлення волі; виховання дітей (у яких є біологічні батьки) в Будинках дитини, Дитячих будинках, загальноосвітніх і спеціалізованих інтернатах; байдужість членів роду до долі дитини-сироти (вони, в основному, не приймають її у свої сім'ї, а погоджуються на влаштування в заклади інтернатного типу) тощо.

3. *Педагогічна некомпетентність сім'ї*. Вона виявляється у зниженні виховного потенціалу сім'ї і низькій педагогічній культурі батьків (яка виявляється у відсутності або недостатності знань про особливості психо-фізіологічного розвитку дітей різного віку і їх потреби для повноцінного розвитку; несформованості умінь і навичок щодо догляду і спілкування; необізнаності з різними методами сімейного виховання і способами адекватного їх вибору в різних виховних ситуаціях; у низькій особистісній культурі, в тому числі мовленнєвій); зниженні цінності інституту сім'ї у суспільстві, порушеннях прав людини і дитини, жорстокому поводженні з дітьми, незнанні батьківських прав і обов'язків та міри відповідальності батьків у процесі виховання дитини.

4. *Низька життєва компетентність*. Для неї характерним є незнан-

ня своїх громадянських прав і обов'язків, необізнанність із чинним законодавством, нерозуміння економічних законів і процесів, невміння прогнозувати наслідки своїх дій і вчинків, моделювати способи виходу з різних життєвих ситуацій.

5. *Несформоване почуття відповідальності.* Це характерно для значної частини молодих людей і молодих батьків, які не готові до відповідальності за себе і свої вчинки як перед спільнотою, родиною, так і перед собою. Воно виникає в результаті певної соціальної інфантильності, набутої в такому досвіді людських стосунків (особливо родинних, сімейних), коли відповідальність за все брали на себе батьки, мотивуючи тим, що їхні діти “ще малі, ще напрацюються, ще настраждаються”).

6. *Зниження виховного потенціалу системи освіти.* Доказом того слугує відносно невелика кількість дітей, залучених до дитячих громадських організацій і гуртків творчості, звуження позакласної і позашкільної продуктивної діяльності дітей, переорієнтація системи додаткової, позашкільної освіти на освітні послуги (як правило, платні, що значно знижує можливість доступу до них всіх бажаючих).

7. *Згортання системи виховної роботи з дітьми, підлітками і батьками за місцем проживання.* Як правило, здебільшого функціонують платні школи, секції і культурні осередки. Численні фонди й громадські організації зосереджують роботу на невеличких групах дітей. Більшість же не охоплена цікавими справами, збирається у неформальні групи й об'єднання.

8. *Зниження функції соціального контролю суспільства за своїми членами.* Дорослі, здебільшого байдужі до чужих дітей, які поводять себе непристойно чи небезпечно, часто потурають шкідливим звичкам і нездоровому способу життя: подають гроші, пригощають цигарками або алкоголем, не звертають уваги на брутальні слова і поведінку, не перешкоджають виявам жорстокості.

9. *Зміна ціннісних орієнтацій.* Свідченням того є розвиток дитячої і молодіжної субкультури на основі не традиційних норм духовності й моралі, а чужої, сурогатної культури. Захоплення чужеземним, інкультурним або сліпе їх наслідування призводить до нерозуміння чи розриву поколінь, культу інших цінностей (грошей, сексу, прагматизму, егоїзму, життєвих задоволень тощо), втрати традицій виховання і моральних якостей.

10. *Зростання ролі й впливу ЗМІ та масової культури на молодіжну субкультуру.* Це триває тому, що ЗМІ виконують замовлення великих виробників різних видів продукції, в тому числі й шкідливої (тютюну, алкоголю, наркотичної тощо). Воно виявляється у пропаганді й нав'язуван-

ні нових форм і моделей поведінки дітей і молоді, у маніпулюванні свідомістю.

Важливу роль відіграють також процеси акселерації й зміни способу життя. “Сексуальна революція” й зниження віку початку статевого життя, які відбуваються на фоні досить терпимого ставлення суспільства до дошлюбних стосунків і їх наслідків, призводять до щорічного зростання підліткової вагітності та хвороб, які передаються статевим шляхом. У сучасних умовах розвитку суспільства ми стали свідками соціального парадоксу: чим більшого пріоритету у вихованні дитини надається сім’ї, чим більшого розвитку набувають соціальні служби, в тому числі соціального захисту і соціального забезпечення (які частково беруть на себе функції опіки), тим меншу відповідальність за долю сім’ї і дітей беруть на себе батьки. У такій позиції вони керуються як об’єктивними, так і суб’єктивними причинами. Однак, як правило, мотивацією до вибору споживацької позиції є традиційна переконаність більшості у тому, що “хтось повинен”, а не “я за це відповідаю сам”.

Якими можуть бути кроки у профілактиці бездоглядності й безпритульності? На наш погляд, це:

1) посилення відповідальності батьків за життя і виховання дітей. Хоч це значною мірою передбачено чинним законодавством, у тому числі новим Кодексом про шлюб і сім’ю, однак на практиці ще недостатньо використовуються дієві форми осуду й покарання за ухиляння від виховання дитини або за відмову від неї. Необхідно продовжити роботу над поліпшенням законодавства України, спрямованого на захист і соціальний розвиток дітей та молоді, попередження безпритульності;

2) розробка міжвідомчої програми підготовки молоді до сімейного життя. Її дієвість може бути забезпечена тільки на принципах цілепокладання, етапності, наступності, партнерської взаємодії тих міністерств і служб, які працюють в інтересах дітей і молоді.

3) розгортання соціально-педагогічної роботи з батьками і дітьми за місцем їх проживання. Необхідно здійснити паспортизацію всіх сімей і дітей груп ризику, передбачити їх соціально-педагогічний патронат і соціальний супровід вразливих сімей і дітей. Центр соціально-педагогічної роботи перемістити у територіальну громаду.

4) активізація громади, підвищення ролі соціального контролю. Проведення на муніципальному рівні свят “Мій дім” (“Мій двір”), “Моя вулиця”, залучення сімей до благоустрою будинків і дитячих майданчиків, до проведення різних акцій. Організація роботи клубів (курсів) для майбутніх батьків, майбутніх сімей, клубів молодих сімей. Розширення мож-

ливостей доступу до консультування у фахівців з проблем сімейного виховання дитини. Необхідне збільшення терміну соціально-педагогічного супроводу прийомних сімей і неповнолітніх, звільнених з пенітенціарних установ;

5) *забезпечення загальної правової і економічної просвіти сімей;*
6) *введення обов'язкової підготовки молодят до батьківства та безпосередньо батьків до виховання дитини шляхом спеціально організованого їх навчання і набуття знань з педагогіки і психології розвитку особистості в різні вікові періоди, навичок і вмінь догляду за дітьми, спілкування з ними, розв'язання різних виховних ситуацій. Ця підготовка має відбуватися у загальноосвітніх школах (необхідне введення спеціального факультативу), у вищій школі різних рівнів акредитації, у школах молодих батьків, у сімейних клубах за місцем проживання, при жіночих консультаціях у поліклініках.*

7) *сприяння розвитку мережі соціально-реабілітаційних центрів і служб для різних верств населення, телефону довіри. Поширення інформації про їх можливості та координати, розвиток такої мережі не тільки у великих містах, а й у районних центрах і в сільській місцевості, спрощення доступу до них всім тим, хто потрапляє в екстремальні ситуації і потребує спеціалізованої допомоги.*

8) *збільшення штату соціально-педагогічних працівників у школах, для роботи у територіальних громадах, розмежування їхніх функцій з фахівцями інших відомств.*

9) *створення єдиного банку даних усіх дітей-сиріт і соціальних сиріт;*

10) *створення банку даних потенційних прийомних батьків;*

11) *створення єдиного координаційного центру або зосередження в одному відомстві всіх функцій, пов'язаних з вирішенням проблем дітей-сиріт і соціальних сиріт.*

12) *більше уваги приділяти роботі з сім'ями груп ризику.*

13) *позбавлення батьківських прав застосовувати тільки у тих випадках, коли вичерпані всі можливості підтримки сім'ї щодо її стабілізації і зміцнення.*

Ці та інші заходи значною мірою могли б поліпшити ситуацію сімейного виховання і первинної соціалізації дитини, а, отже, значно зменшити кількість дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав. Саме ця категорія дітей нині є найбільшою у закладах опіки і піклування України. І в першу чергу відносно них порушується право дитини на виховання у сім'ї, яке передбачено Конвенцією ООН про права дитини. Всі діти-сироти і соціальні сироти є жертвами соціалізації.

2.4. Причинно-наслідкові зв'язки віктимізації особистості у процесі її соціалізації

Віктимізація людини перебуває у тісному взаємозв'язку з несприятливими умовами та проблемами життя й відображає процес і результат перетворення її у певний вид жертви соціалізації. Саме тому дослідження умов віктимізації особистості є актуальним як для теорії, так і для практики соціальної педагогіки. Їх знання та розуміння причинно-наслідкових зв'язків може допомогти у своєчасному запобіганні або компетентній допомозі тим, хто вже став реальною чи може стати потенційною жертвою несприятливих умов соціалізації. Гострою залишається потреба вивчення різних чинників, що створюють передумови дефіциту можливостей повноцінного соціального розвитку і самореалізації.

У зв'язку із ускладненням соціальних умов життя і зростанням соціальних ризиків проблемі віктимізації особистості приділяється все більше уваги в науковій літературі. До її розкриття у своїх працях зверталися О.Киричук, М.Лукашевич, Н.Максимова, Л.Мардахаєв, А.Мудрик, С.Пальчевський, О.Чабан та ін. Велика увага ними приділяється також розробленню методик щодо профілактики, мінімізації, компенсації і корекції тих обставин, через які людина стає жертвою несприятливих умов соціалізації. Однак, тема більше досліджена з позиції соціальної психології, отже, її не можна вважати вичерпаною і наше завдання полягає в тому, щоб розвинути її у контексті соціальної педагогіки.

Поняття “віктимізація” тісно взаємопов'язане з такими поняттями як “віктимність” і “віктимогенність”. У своїй сукупності вони є базовими категоріями віктимології як складової частини соціальної-педагогіки і означають специфічні зміст та сутність соціальних явищ.

Віктимність – схильність людини до відхилення від нормального перебігу соціалізації.

Віктимогенність – наявність за об'єктивних обставин соціалізації тих ознак, які становлять певну небезпеку для нормального перебігу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення.

Схильність людини до відхилення від нормального перебігу соціалізації виявляється в таких індивідуальних характеристиках і такій вибірковій спрямованості особистості на діяльність, яка суперечить соціальним нормам або є провокуючими в несприятливих соціальних ситуаціях. Отже, домінуючими у віктимності є *суб'єктивні чинники*. До таких відносяться агресія, неврівноваженість поведінки, жадібність, азартність, ко-

рисність, нахабність, невпевненість, боягузництво тощо. В цілому вони є передумовами саморуйнування і характеризують ступінь устійливості й гнучкості індивіда, розвиненості саморефлексії і саморегуляції, його ціннісні орієнтації, а також є індикаторами екстернальності (спрямованості на інших) та інтернальності (спрямованості на себе). Джерелами їх виникнення можуть бути генетичні фактори, а також соціокультурні особливості виховання або прийняття чи неприйняття цінностей кримінального середовища.

Об'єктивні чинники соціалізації пов'язані з різними обставинами і умовами життя людини в різних типах соціальних середовищ. Несприятливі умови є віктимогенними. На макрорівні до них можна віднести природно-кліматичні і екологічні умови проживання, рівень соціально-економічного розвитку держави, різні природні й соціальні катаклізми та потрясіння (стихійні лиха, війни, геноцид, депортації, безробіття, техногенні катастрофи, аварії тощо). На мікрорівні такі умови можуть виникати у найближчому оточенні (сім'ї, в колі друзів чи ровесників, у різних формальних чи неформальних об'єднаннях, до яких входить особистість).

На макро- та мікрорівні соціального середовища формуються *соціальні норми*, завдяки яким регулюється процес функціонування соціальних інститутів і окремих індивідів у суспільстві шляхом визначення їх прав і обов'язків. Ці норми складаються історично на основі традицій і сукупності вимог та очікувань суспільства. В них відображується попередній соціальний досвід суспільства і осмислення сучасної дійсності. Норми закріплюються у законодавчих актах, правилах, статутах, службових інструкціях та інших організаційних документах, а також можуть вироблятися і виступати у формі неписаних правил того чи іншого середовища. Загалом норми поділяються на наступні види: правові, моральні, етичні, релігійні та інші, які слугують критерієм оцінки діяльності і соціальної ролі людини в конкретних умовах та регулюють повсякденне життя і діяльність.

Кожна людина впродовж життя одночасно виконує кілька соціальних ролей – дитини, дорослого, учня, батька, матері, члена родини, громадянина, члена колективу та інші, у процесі виконання яких засвоює відповідний соціальний досвід і норми поведінки, необхідні для якісного виконання цих ролей.

Порушення соціальних норм регулюється системою санкцій як з боку держави, так і громадянського суспільства. Громадянське суспільство є досить неоднорідним, отже, і його вимоги теж мають досить широкий

діапазон – від позитивного до негативного, залежно від цінностей тих соціальних груп, які утворюють це громадянське суспільство.

У процесі соціалізації особистості засвоєння соціальних норм відбувається шляхом їх осмислення, прийняття та перетворення у власні переконання, тобто шляхом інтеріоризації. Тільки тоді вони стають системою цінностей і регуляторами життєдіяльності особистості. Якщо ж такого прийняття не відбувається, особа вступає у конфлікт із існуючими соціальними нормами і або їх порушує, чим порушує права інших членів суспільства і спричиняє для них несприятливі умови життєдіяльності, або сама стає жертвою таких умов.

Соціалізація особистості передбачає набуття соціального досвіду, на основі якого відбувається її соціальне становлення, засвоєння норм, цінностей і моралі того суспільства і того середовища, в якому вона формується і в якому функціонує. На жаль, ці норми, цінності і мораль не завжди є позитивними, а часто негативними, отже, віктимогенними, тобто такими, які становлять небезпеку для нормального перебігу процесу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення (наприклад, у неблагополучних сім'ях, різних асоціальних угрупованнях, криміногенних районах та ін.).

У соціальній педагогіці виокремлюють три *види жертв* несприятливих умов соціалізації: реальні, потенційні та латентні.

Реальними жертвами соціалізації є інваліди, хворі, соціальні сироти (в тому числі бездоглядні і безпритульні діти; діти, батьки яких позбавлені батьківських прав; бездомні), біологічні сироти (діти, в яких померли батьки) та ті, що стали жертвами фізичного, психологічного і сексуального насильства. Вони є потерпілими від несприятливих умов життя, які порушили їх звичний “нормальний” спосіб життєдіяльності або з об'єктивних причин завадили його створити, і набули негативного досвіду функціонування у суспільстві через втрату матеріальної, психологічної та родинної стабільності, соціальних зв'язків, віри, здоров'я, житла тощо.

Потенційними жертвами вважаються ті, хто веде аморальний спосіб життя і характеризується девіантною, ризикованою поведінкою (тим самим ризикує як своїм благополуччям, так і благополуччям тих, хто їх оточує), або ті, хто недостатньо пристосований до динамічних і перемінних умов життя, немає достатньої життєвої компетентності.

Латентними жертвами стають чи можуть стати високообдаровані люди, які з різних причин не мають можливості самореалізуватися на основі власних обдарувань. Найчастіше, такими причинами виявляються наступні: відсутність кваліфікованої допомоги щодо визначення свого

призначення у житті (яскравим прикладом цього є вибір професії, яка не відповідає нахилам і природному таланту, що з часом призводить до внутрішнього і зовнішнього конфліктів, викликає депресивні стани, інколи суїцидальні дії); відсутність умов для розвію таланту (як матеріальних, духовних, так і психологічних, які пов'язані зі створенням ситуацій успіху); байдужість, нерозуміння чи відкрите несприйняття особистісної нестандартності, оригінальних ідей чи витворів високообдарованих людей пересічними громадянами суспільства. Як правило, це обертається життєвими трагедіями.

В умовах стратифікації суспільства (його розшарування за матеріальними статками, можливостями самореалізації) найбільше потерпають саме ті його члени, які відносяться до названих видів жертв. Більше того, ці види постійно розширюються і наповнюються зростаючою кількістю потерпілих.

Найбільш вразливими до несприятливих умов соціалізації є діти, які не мають ні достатнього життєвого досвіду (особливо позитивного), ні достатніх життєвих сил і життєвої компетентності, ні достатнього соціального захисту. До таких, в першу чергу, відносяться діти від перших шлюбів, яких виховують вітчими чи мачухи, діти-сироти і соціальні сироти.

Для прикладу, звернемося до життєвої історії однієї дівчинки, якою вона поділилася зі мною.

...Хвилюючись, Юля крутила в руках кулькову ручку, доки вона не зламалась і паста не вимастила їй руки. В її очах, рухах, в усьому тілі відчувалось непосильне внутрішнє напруження. А потім, із вимученим “допоможіть, бо я покінчу з собою” прорвались сльози. За ними легше стало прориватися і її словам. І ось про що я довідалась...

Юля в сім'ї старша дитина. Є ще братик, але від іншого тата. Мама вдруге вийшла заміж, коли Юлі виповнилось 9 років. Вітчим на виробництві завжди мав репутацію порядної людини, а вдома... вдома він, коли не було свідків, змущував Юлю до статевого акту. Вже після першого згвалтування під страхом фізичної розправи наказав їй нікому нічого не розповідати. Вона боялася його, а тому мовчала.

Так почалося для дівчинки страшне, подвійне життя: в школі до неї ставились як до дитини; мама наполягала на тому, щоб вона з вітчимом була більш привітною; він, в свою чергу, прагнув до задоволення своїх сексуальних потреб і розбещував падчерицю. Весь біль, приниження, страждання Юля носила в собі. Боялася, щоб ніхто не здогадався, адже до всього “батьком” їй була нав'язана думка про те, що у тому, що сталося і відбувається, винувата саме вона.

Так пройшло кілька років. З часом оточуючі стали звертати увагу на її не за віком округлі жіночі форми. Більш уважно до дочки придивилась і мама, почала її контролювати. І одного разу... так, одного разу вона застала дочку в ліжку з вітчимом.

Що тоді було! З тієї хвилини мама зненавиділа Юлю, перестала називати її по імені. Зверталась виключно брутальними словами. Не пропускала будь-якої нагоди, щоб покарати фізично. Для цього у матері завжди наготові була мотузка.

У всьому звинувачував Юлю і вітчим. Він, засвідчуючи свою любов дружині, до падчериці демонстрував ненависть. А на доказ шмагав – ременем. В сім'ї поселились ревності, образи, лайки, бійки. Дівчинку фізично карали і мама, і тато. Від того постійного напруження, стресів і страхів у меншій в сім'ї дитини – Юліного братика, виник псоріаз. Голова хлопчика покривалась кіркою, і він постійно роздирав її і плакав від болю. Юля, коли нікому до нього не було діла, замотувала, як вчила бабуся, йому голову розпареним на травах рушником, по-дорослому пригортала до себе і нашіптувала заспокійливі слова. Вона любила братика. Братик любив її. Дорослим, зайнятим з'ясуванням стосунків, не було діла до дитячих проблем. Більше того, мама, діючи як зраджена жінка, не втрималась і сходила в школу, де розповіла про Юліну поведінку вчительці. Та, як це часто буває в невеличких містечках, поділилася таємницею з колегою. І пішло, поїхало...

Дізналися ровесники, не давали їй проходу, били, дразнили поганими словами. А старшокласники навіть робили непристойні пропозиції. За відмову – також били.

Але було в цій ситуації ще одне те, про що не могли і не мали права дізнатися інші: вітчим продовжував сексуальне насилля. Повертаючись із відрядження (він працював шофером), під страхом страшної розправи він і надалі примушував Юлю до статевих зв'язків. За відмову – бив. А коли знову від'їжджав у відрядження – біла матір, яка підозрювала продовження стосунків і простити цього не могла.

Свідченням тих побоїв були синці, рубці та невеличкі рани на тілі, які показала мені дівчинка. Ось така страшна доля...

Формування особистості Юлі відбувалося під тягарем фізичних і психічних страждань. У розмові зі мною вона тривожно озиралася по бокам і просила нікому, нічого не розповідати, "бо як дізнаються про її відвертість, то обов'язково вб'ють" (в розповіді змінені ім'я і прізвище). Очі дівчинки бігали, і в них відчувалася то затравленість, то ненависть, то страх, то образа – весь її життєвий досвід, на жаль, не найкращий...

Чому ж так сталося, що сім'я, де дитина за всіма законами природи і нормами моралі повинна була б почуватися найбільш захищеною, насправді стала середовищем її найбільших страждань? Чи самотній такий випадок? Як свідчить аналіз сімейних, зокрема батьківсько-дитячих стосунків – ні. І не тільки в наш час, і в нашій країні. Доказом може слугувати заглиблення з цього питання в історію та сумна хроніка кримінальних подій як в Україні, так і в близькому та далекому зарубіжжі. Про це можна зустріти в засобах масової інформації, а от точної статистики немає ніде, оскільки фіксуються тільки виявлені і доведені факти, що, зважаючи на їх інтимний характер, досить складно або неможливо.

Що стає причиною згвалтування дитини батьком, вітчимом? На превеликий жаль, але декотрі з них саме в такий спосіб прагнуть самоствердження, зокрема у сексуальному плані. Демонструючи перед донькою свою силу, вмільсть вони переконують в першу чергу себе в тому, що у них все гаразд. Такі докази для них особливо важливі тоді, коли немає впевненості і успіху у сексуальних стосунках з дружиною, іншими жінками.

Потреба почуватися суперменом штовхає до вибору об'єкту насилля не здатного до протистояння, жорсткого супротиву і, що не менш важливо, залежного, якому легко навіювати, примушувати (навіть спекулюючи батьківським “я тобі наказую!”, “ти повинна мене слухатись!”, “ти зобов'язана мені підкорятися!” тощо), яким легко маніпулювати, залякувати і практично не боятися помсти (“..від кого? Він – рідний батько (вітчим), годує, одягає, відповідає за неї, а іншим нема до чужої дитини діла! Та й хто їй повірить?!”). В таких батьківських переконаннях і настановах криється і причина того, що згвалтовані своїми батьками дівчатка майже ніколи і нікому про це не розповідають: вони бояться, а трохи старші – соромляться, але головним у їхній скритності можна вважати нав'язане насильником переконання, що саме вони винуваті у тому, що сталося, отже, погані, і їм такої поведінки ніхто не простить, особливо мама. Тим самим нещасних лишають життєвої опори і впевненості у тому, що вони можуть розраховувати на захист. А тому й те, що з ними відбувається, сприймають як щось невідворотне.

Нерідко об'єктом насилля у сім'ї стає нелюба дитина. Хоч як не парадоксально це звучить, але в сім'ях досить часто бувають такі діти. Причини виникнення нелюбові до них можуть бути різними. Скажімо, чекали хлопчика – народилася дівчинка (або навпаки); дитина зовнішньо або в своїх манерах, характері нагадує ненависних тещу (тестя), свекруху (свекра), а, можливо, жінку (чоловіка) які зрадили, образили або яких

розлюбили; такі почуття може викликати небажана дитина взагалі чи така, що народилася з фізичними або розумовими вадами, яка вже тільки своїм фактом появи зламала їхні життєві плани, обмежила можливості функціонування чи просування в кар'єрі, лишила впевненості у майбутньому.

Нелюбимою може і, як часто буває, стає нерідна дитина. Вона “заважає”, стає докором совісті за покинутих рідних дітей або об'єктом помсти за нестандартну сімейну ситуацію.

Не всім батькам вистачає мудрості перебороти виниклий психологічний бар'єр, знайти для себе переконливі аргументи щодо потрібності і незамінності дітям саме них, їхньої любові, тепла, уваги, захисту, турботи, прийняття дітей такими, якими вони є.

Типовими є випадки, коли дорослі, які самі в дитинстві настраждалися від жорстокості своїх батьків, переносять негативний досвід на виховання своїх дітей і вважають його нормою, ставляться до них як до власності (“моя дитина, що хочу, те й роблю!”).

Часто до трагічних наслідків призводить незнання, нерозуміння, неправильне трактування батьками абсолютно природньої поведінки дівчаток віком приблизно 5-6 років, коли вони з особливою ніжністю горнуть саме до батьків (чоловіків), по-жіночому намагаються демонструвати кокетство, прагнуть бути в центрі уваги і відчувати до себе особливе ставлення оточуючих, в першу чергу представників іншої статі. Це ніщо інше, як фрагмент первинної соціалізації, їх спроби засвоїти нову соціальну роль – роль жінки, господині, приклад якої вона бачать у своїй мамі, бабусі, в інших авторитетних для них жінках. І правильно чинять ті батьки, які спрямовують доньчину цікавість і її потребу входження в роль на засвоєння етичних норм поведінки і спілкування, оволодіння навичками шиття, в'язання, господарювання тощо, тобто всього того, що знадобиться їй у майбутньому для того, щоб по-справжньому стати і красивою жінкою, і гарною господинею. Головне, щоб це спрямування не було примусовим, а, навпаки, ненав'язливим, без зайвого моралізування, з елементами гри і забезпечувало дитячу потребу у пізнанні нового, цікавого, але доступного за віком і можливостями.

Вже у дошкільному віці дитини сім'я зобов'язана здійснювати її статеве виховання, сутність якого полягає як у формуванні стійкої потреби щодо дотримання особистої гігієни, так і в засвоєнні норм поведінки відповідно статі.

Психоаналітик З.Фрейд дійшов висновку, що відчуття сексуального задоволення дитина відчуває вже в ранньому віці. Перші подібні реакції

у неї пов'язані з годуванням, коли вона припадає до материнських грудей. Помітний вплив на поведінку дитини має природня цікавість до власного тіла, яка по суті пов'язана з її пізнанням власного "Я".

У конкретному спогляданні себе та інших (особливо у дитячому садочку, або якщо в сім'ї є різностатеві діти), різних типів статево-рольової поведінки вона переконується, в чому різниця між хлопчиками і дівчатками. Так формуються перші сексуальні уявлення і погляди. Вони є природніми у повноцінному розвитку дитини. Однак батькам не варто дозволяти їй гратися своїми геніталіями як, до речі, і не зловживати погляджуванням її ерогенних зон, щоб не підігрівати до них цікавість і передчасно не пробуджувати сексуальність.

В цей період дорослим варто виявляти обережність, щоб не показати дітям, що їх шокує подібна дитяча цікавість, не виявляти різкого осуду з цього приводу. Краще переключити увагу дитини на щось інше, зайняти її руки іграшкою або книжкою тощо. По можливості, не залишати дитину без догляду або з незнайомими людьми, з тими, кому не зовсім довіряєте. Щоб не було біди.

Які ж наслідки сексуального насилля над особистістю, зокрема над дитиною? За своєю природою вони можуть бути різними – від фізіологічних і психологічних, до соціальних. У чому їх суть? Згвалтовані у дитинстві дівчатка рідко залишаються фізіологічно здоровими. В перспективі це може бути причиною хронічних запалень, безпліддя, каліцтва. В одних з них може з'явитися нерозбірливість щодо партнерів і хтивість, в інших, навпаки, непоборний страх близького контакту, навіть з коханим чоловіком. Він може супроводжувати все життя і стати на заваді створенню щасливої сім'ї, сприяти формуванню неординарної сексуальної поведінки (орієнтації), можливе виникнення нав'язливого бажання помститися за образу одного всім чоловікам. Але в кожному з цих варіантів спільним є те, що, зазнаючи тяжкої психологічної травми в дитинстві, дівчата відчують себе нещасними все життя. У них формуються комплекси, виникають фобії, навіть на підсвідомому рівні вони відчують свою неповноцінність. Саме до таких висновків дійшли американські вчені, які проводили спеціальні дослідження згвалтованих у дитинстві батьками. І це навіть після того, як всі вони пройшли соціальну реабілітацію. В Україні ж ще й досі такій категорії жінок приділяється уваги вкрай недостатньо. Що вже говорити про скрите насилля і його жертви!

Спостереження доводять, що принижені у чомусь люди нерідко шукають виходу через приниження інших. Малі діти, при їх безпорадності і обмеженому життєвому досвіді, є заманливим об'єктом для самоствер-

дження. Можливо саме тому в періоди загострення економічних труднощів і соціальних потрясінь зростає жорстокість у стосунках між людьми і, нерідко, найближчими. Батьки стають дітовбивцями, діти піднімають руку на батьків. В крайніх випадках це стає відомим громадськості, яка включається у розв'язання конфлікту, в більшості – від небажання “виносити сміття на вулицю” і завдяки закритості способу життя сім'ї від стороннього втручання – залишається внутрішньосімейною проблемою, від якої страждають всі члени сім'ї, але, безперечно, в різній мірі і з різними наслідками. За певних умов ця проблема обов'язково стає соціальною.

Отже, діти стають жертвами як у найближчому соціальному оточенні, так і у більш широкому соціумі, який демонструє свою байдужість до маленьких жебраків, безпритульних, тих, хто займається бродяжництвом, крадіжками, проституцією, кого експлуатують у дитячій порноіндустрії та в інших найгірших формах дитячої праці, продають у рабство або здають в оренду кримінальним структурам. У своїй сукупності та в кожному окремому випадку вони становлять особливу групу реальних та потенційних жертв несприятливих умов соціалізації.

Одне із нагальних завдань соціальної педагогіки полягає в тому, щоб забезпечити представникам з різних груп ризику такі умови, які б були спрямовані на оптимізацію взаємодії особистості і соціуму, пом'якшення дії травмуючих факторів соціального життя, мобілізацію її внутрішніх сил для опору несприятливим умовам життя.

Актуальною залишається проблема соціального захисту віктимних осіб. Однак у сучасних умовах розвитку суспільства недостатньо тільки іншим його членам та соціальним інституціям виявляти турботу про забезпечення існування потенційних та латентних жертв. Необхідно насамперед їх навчити бути господарями своєї долі, сформувати у них життєву компетентність, яка б допомогала їм не стати жертвою соціалізації. Звичайно, досягти цього не просто і неможливо швидко. Проте необхідне розгортання комплексної роботи на всіх рівнях – серед різних вікових категорій населення, у різних типах соціального середовища, з різними групами клієнтів та вразливих і незахищених членів суспільства. Ефективності такої роботи сприятимуть розгалуження мережі соціально-реабілітаційних та корекційних служб і центрів, спеціально розроблені програми, підвищення фахового рівня соціальних педагогів і соціальних працівників, які спрямовуватимуть свою роботу на попередження та подолання наслідків ризикованої поведінки, віктимізації членів суспільства з урахуванням їх конкретних потреб та індивідуальних

можливостей, потреб суспільства і на повноцінну інтеграцію жертв соціалізації у соціум.

Надзвичайно велика роль у попередженні віктимізації дітей належить батькам. Що ще можна було б порадити і пояснити їм з цього приводу? На що звернути увагу?

Поради батькам

- Проаналізуйте свої (дорослих) стосунки: чи тільки хороший приклад ви подаєте своїм дітям?

- Задумайтесь, як складаються ваші стосунки з дітьми: вас ніщо не тривожить, не насторожує?

- Згадайте, чи завжди ваші діти відверті з вами: ви знаєте, де вони бувають, з ким проводять час, чим займаються у вашій відсутності? А може, щось приховують?

- Загляньте їм у вічі. Але зробіть це з любов'ю, щирістю. Спробуйте зрозуміти душевний стан, роздивитись тривогу, розгубленість, напруженість.

- Поважайте в дитині особистість, не принижуйте, не лайтесь і не карайте дитину фізично. За будь-яких обставин прагніть, щоб її зрозуміти і підтримати.

- З самого раннього віку дитини намагайтесь будувати з нею довірливі стосунки, і тоді вона відповість вам взаємністю, поділиться своїми таємницями. А це значить, що ви матимете шанс вберегти її, вчасно втрутитись у ситуацію і не допустити до нещастя.

- Особливо уважними, але ні в якому разі не підозрілими, потрібно бути мамам. Саме вони природньо “запрограмовані” на тісний контакт з дітьми і проводять з ними більше часу.

- Пам'ятайте, на захист інтересів дитини працюють різні закони, перш за все Конституція України, Кримінальний кодекс та Конвенція ООН про права дитини, яка ратифікована Верховною Радою, а, отже, є обов'язковою до виконання. В цих та інших законах наголошується, що відповідальними за фізичне, психічне, моральне, соціальне здоров'я і вчасний інтелектуальний розвиток дітей в першу чергу є батьки.

Правомірно перед державними органами ставити питання про обов'язкову цілеспрямовану підготовку молоді до сімейного життя, яка передбачатиме гарантований мінімум знань з педагогіки, психології і фізіології дитини, правових знань, що стосуються сімейно-шлюбних стосунків і відповідальності за конкретні дії; про педагогізацію населення. З цією благородною метою потрібно створити цілісну систему підготовки до батьківства і материнства. Опікуватись рівнем культури населення.

Ширше пропагувати і заохочувати можливості фахівців, зокрема педагогів, соціальних педагогів і практичних психологів у стабілізації сім'ї і батьківсько-дитячих взаємин, у превентивному вихованні. Щоб не було пізно.

2.5. Основні детермінанти можливостей і ризиків сучасної соціалізації

Становлення особистості у суспільстві, її соціалізація детермінована значною кількістю *факторів* – рушійних сил різних явищ і процесів, які визначають їх сутність. За своїм характером ці фактори мають різну природу, різні рівні диференціації і можуть справляти позитивний чи негативний вплив як на процес соціалізації, так і її результат. Саме цим зумовлена потреба їх вивчення і з'ясування.

До проблеми факторного впливу зверталися різні дослідники, зокрема В.Бочарова, І.Кон, Л.Мардахаєв, А.Мудрик, Ф.Мустаєва, О.Чижевський, Я.Щепанський та ін. Кожен із них зробив свій внесок у наукове обґрунтування взаємозв'язку законів природи і людського суспільства, системи соціального виховання, вивчення виховних можливостей різних середовищ, детермінантів процесу соціалізації. Однак проблематичним залишається врахування всіх факторів соціалізації особистості, оскільки вони можуть бути постійними, тривалими, тимчасовими, ситуативними, об'єктивними, суб'єктивними, простими, складними та ін. Тому доцільним є не тільки їх класифікація, а й з'ясування сутності й особливостей.

У сучасній науковій літературі існує класифікація факторів, запропонована А.Мудриком. Згідно неї всі фактори поділяються на чотири великі групи: мегафактори, макрофактори, мезофактори і мікрофактори. Кожна з цих груп має свої підгрупи, які різняться рівнем впливу на особистість. Ми скористаємося цією класифікацією і охарактеризуємо фактори кожного рівня з позиції їх можливої дії.

Найвищого рівня є *мегафактори*. Це – космос, планета (з її особливими природно-кліматичними умовами) та людське суспільство у своїй сукупності як соціально-історичний феномен і суб'єкт господарської діяльності. Вони забезпечують умови проходження глобальних процесів і життєдіяльності людства, породжують глобальні проблеми його існування і соціалізації. Їх наявність і роль спонукають до того, щоб завдання і зміст виховання більшої ваги надавали принципу природовідповідності, який у сучасному трактуванні базується на науковому розумінні взаємозв'язку природних і соціальних процесів, а, отже, й на відповідальності

за подальшу еволюцію як природи і природного середовища, так і людського в людині.

Основними джерелами впливу *макрофакторів* на соціалізацію особистості є географічно-культурні й історично-культурні феномени – країни (кожна з них вирізняється географічним положенням, природними умовами, має свій державний устрій); етноси і їх менталітет, національні особливості; держави (їх ідеології, державні структури і способи регуляції життєдіяльності людей); соціальну структуру суспільства (наявність різних соціальних прошарків, освітній рівень, співвідношення вікових, соціальних і професійних груп); суспільство – сукупність сформованих у країні взаємин між людьми (статеві-рольових, професійних, економічних, соціальних, культурних) і соціальних інститутів (сім'я, школа, церква, громада); соціальні ресурси (матеріальні і духовні цінності, інформаційні технології), державні й недержавні форми виховання.

В основі макрофакторів соціалізації лежить принцип культуровідповідності, який був сформульований ще у ХІХ ст. німецьким педагогом Фрідріхом Діствергом. У сучасному трактуванні він передбачає становлення і розвиток особистості на національних цінностях, традиціях і нормах, які не суперечать загальнолюдським. Це передбачає залучення людей, а особливо дітей і молоді, до різних сфер етнічної, національної і світової культури, формування у них ціннісних орієнтацій і інтеграцію кожної особистості у культурне життя.

На соціалізацію особистості значний вплив мають і *мезофактори* – регіональні особливості природного і суспільного життя (ландшафт, клімат, наявність корисних копалин та інших природних ресурсів, соціально-економічні особливості, характер і щільність поселень, міра урбанізації населення, історичні й культурологічні відмінності); засоби масових комунікацій (радіо, телебачення, кінематограф, друк, комп'ютерні системи), завдяки яким поширюється інформація на великі аудиторії; субкультури – сукупність специфічних ціннісних орієнтацій, смаків, захоплень, умов життя і норм поведінки і спілкування окремих груп людей (вікових, професійних, контактних, формальних, неформальних, релігійних та ін.). Мезофактори соціалізації особистості створюють умови для варіативності соціального виховання на основі регіональних особливостей. Реалізація принципу варіативності передбачає задоволення інтересів і потреб особистості у вихованні відповідно особливостей регіональної культури, розширенні можливостей компетентного вибору стратегії самореалізації.

Набагато складніше визначити всі фактори мікросоціуму – їх дуже

багато і вони часто мають інтегрований характер. Однак спробуємо зупинитися на найбільш значимих із них, адже найбільший вплив на соціалізацію особистості мають *мікрофактори*, тобто ті фактори, які здійснюють вплив у найближчому соціальному оточенні. Таким є, насамперед, сім'я, група ровесників або друзів.

Факторами, які суттєво впливають на первинну соціалізацію дитини, її виховання у сім'ї виступають фактори самої сім'ї й такі, що обумовлені виховними можливостями батьків і особливостями дітей, безпосередньої виховної діяльності. Зважаючи на важливість, зупинимося на їх характеристиці детальніше. До факторів самої сім'ї відносяться ті, що стосуються її структури (повна-неповна, ієрархічна, нуклеарна, однодітна-багатодітна, сім'я повторного шлюбу, дистанційна та ін.), моральні цінності сім'ї, її моральний і психологічний клімат, взаємини у сім'ї (батьків, дітей, батьків і дітей), сімейні конфлікти, матеріальні умови сім'ї, умови для розвитку дитини.

Визначальними *факторами виховних можливостей* батьків виступають: авторитет батьків і його виховна спрямованість; особистісна культура батьків (загальна і педагогічна); готовність і здібність батьків до виховання дитини; батьківська любов (її логіка і мотивація); безпосередня виховна діяльність; узгодженість і доцільність батьківських зусиль у вихованні дітей.

До факторів, які обумовлені самими дітьми, можна віднести наступні: єдина дитина у сім'ї, пізня дитина, дитина з особливими потребами, статеві і вікові відмінності між дітьми, індивідуальні особливості дітей (різні темпераменти і характери), рівень їхнього розвитку і вихованості.

Найважливішими *факторами виховної діяльності* батьків є: стиль сімейного виховання (авторитарний, демократичний, дітоцентричний) і тип сімейного середовища, спосіб життя сім'ї, система вимог, педагогічна доцільність вибору методів виховання і забезпечення розвитку дитини, використання досвіду інших сімей, виховання "за книгами", любов до дитини і безумовне її прийняття або навпаки, норми взаємин, особливості спілкування, керування інтересами дитини, ціннісні орієнтації сім'ї і помилки сімейного виховання.

Процес соціалізації особистості відбувається і поза колом сім'ї, у різних формальних і неформальних групах, під впливом взаємин із найближчими сусідами, в результаті участі у діяльності різних дитячих і молодіжних організацій тощо.

У колективі ровесників найбільш значимими факторами соціалізації можна вважати стадії розвитку колективу, мотивацію перебування у ньо-

му, ціннісні орієнтації референтної групи, стиль спілкування, позиції кожного члена у групі.

Можна продовжити з'ясування і характеристику факторів соціалізації особистості. Однак, на нашу думку, важливим у цьому контексті є розуміння і того, що окрім рівневого підходу доцільно використовувати і аналітичний. Саме таким нам уявляється сутнісне розуміння інтегрованої природи окремих груп факторів, наприклад: факторів ризику, факторів розвитку особистості. Що вони собою являють?

До *факторів ризику* належать різні несприятливі умови функціонування суспільства, його структурних компонентів і окремих людей. Наприклад, такими можуть бути: нестабільна соціальна і економічна ситуація, деформація цінностей, зміна ієрархії цінностей, відсутність умов самореалізації, фізичне, психологічне і сексуальне насилля над особистістю та ін.

Стосовно сім'ї такими є: розлучення, втрата члена сім'ї, втрата роботи, неможливість повноцінного виконання функцій, відсутність любові і поваги, аморальний спосіб життя. На особистісному рівні факторами ризику можуть бути асоціальна і аморальна поведінка, низький рівень духовності, шкідливі звички, втрата здоров'я чи роботи, невизнання, відсутність умов для самореалізації, агресивна налаштованість на довкілля, депресивні стани тощо.

Отже фактори ризику – це різноманітні умови зовнішнього і внутрішнього середовища, які сприяють розвитку патологічних станів і загрожують соціальному благополуччю. Таким чином, соціокультурне середовище може стати не тільки продуктивною, а й і руйнівною силою, якщо в ньому панує антикультура, фактори цього середовища розбещують особистість або роблять її агресивною, некерованою, або підривають її фізичні і духовні сили, віру в себе і в краще майбутнє.

До *факторів розвитку особистості* ми відносимо внутрішні і зовнішні рушійні сили і причини, які впливають на процес зміни і становлення особистості. Наприклад, внутрішніми факторами розвитку особистості є спадковість, здібності, потреби і інтереси, її самоактивність. Зовнішніми – макросередовище, мезосередовище і мікросередовище людини у всій сукупності їх факторів, її виховання, діяльність, спілкування та різні зв'язки з іншими членами суспільства і соціальними інститутами.

Існують також об'єктивні і суб'єктивні фактори, завдяки яким люди стають жертвами несприятливих умов соціалізації. У соціальній педагогіці є галузь знань, яка стосується розвитку людей з психічними, фізичними і соціальними відхиленнями, а також тих, чий статус (соціально-

економічний, правовий, соціально-психологічний) в умовах конкретного суспільства визначає або створює передумови для нерівності або дифіциту рівних можливостей для фізичного, емоційного, соціального розвитку і самореалізації. Це – соціально-педагогічна віктимологія.

Багаточисельними і багаторівневими є об'єктивні фактори віктимізації. Ними можуть бути:

- 1) природно-кліматичні умови країни, регіона, місцевості;
- 2) суспільство і держава, в яких людина живе;
- 3) специфічні особливості мезосоціуму – виробнича і рекреативна інфраструктура, екологічні забруднення, техногенні катастрофи;
- 4) сім'я і родина, в яких напружений мікроклімат, конфлікти, низька якість життя;
- 5) група ровесників, особливо у підлітковому віці, якщо вона має асоціальний характер.

Механізм формування асоціальних підліткових і молодіжних груп включає в себе умовно два блоки проблем: відчуження підлітка або юнака від традиційних груп соціалізації і включення їх у стихійні групи з асоціальною орієнтацією.

Відбувається первинне розшарування у молодіжному середовищі, яке виявляється у поділі на “здібних і нездібних”, “хороших і поганих”, “дисциплінованих і порушників”. Явище несправедливого розшарування, яке підсилюється іншими негативними факторами середовища, породжує розчарування, відчуження і ставить особистість у принизливе становище аутсайдера.

Якраз аутсайдерство і зближує підлітків, притягує одне до одного. Воно виявляється у особливому стані людини, яка потрапила у безвихідь і не може знайти для себе виходу з ситуації. Стихійні угруповання – це якраз те, що пропонує їй соціокультурне середовище.

Аутсайдерство пов'язане, здебільшого, з трьома видами конфліктів: між дітьми і батьками, між учнями і педагогами, між ровесниками. Якщо їх вчасно не упередити чи успішно не розв'язати, то є ризик, що дитина (учень, ровесник) буде “виштовхнутим” із основних інститутів соціалізації. А тому при входженні у будь-яку стихійну групу у нього провідними мотивами буде страх залишитися в ізоляції, потреба у розумінні, рівності у правах, авторитеті, потребності.

Факторами віктимізації особистості може також бути вплив віктимних людей, ступінь стійкості і міри гнучкості, розвиненість рефлексії і саморегуляції, інші індивідуальні характеристики.

Отже, соціалізація особистості відбувається у взаємодії різних за

кількістю, віком, рівнем культури і соціальним статусом людей, за різноманітних умов і під впливом різних життєвих обставин. Сукупно вони виконують роль факторів соціалізації. Тому у процесі соціалізації особистості доречно говорити про багатофакторність. У загальному вигляді такими виступають традиції, норми, спосіб життя, елементи духовної і матеріальної культури, типи і види стосунків у різних сферах життєдіяльності, засоби масової інформації тощо.

Виявленню факторів соціалізації особистості може сприяти використання методів наукового дослідження соціальної педагогіки теоретичного й емпіричного характеру. Логічний аспект соціально-педагогічної діагностики може передбачати:

- аналіз виховних явищ і фактів у їх цілісності, взаємозв'язку і взаємозалежності;
- відстежування генези педагогічних впливів і взаємозалежностей;
- співвідношення конкретних педагогічних явищ із цілями виховання;
- використання філософського, логічного і психолого-педагогічного аналізу в опрацюванні отриманих у дослідженні результатів.

В основу методики дослідження необхідно покласти наступні принципи:

- цілісного вивчення, який передбачає максимальне використання системного підходу, врахування багатоманітних зовнішніх впливів на особистість, розкриття факторів її розвитку, встановлення зв'язків між рівнем соціалізації особистості і її сутнісними характеристиками (спрямованістю, віковими особливостями, рівнем загального розвитку, переконаннями, особливостями взаємодії з довкіллям);
- комплексного використання методів дослідження, що передбачає охоплення якомога більшого числа зв'язків досліджуваного явища і вичленення з них найсуттєвіших;
- одночасного вивчення колективу й особистості в їх взаємозв'язках;
- дослідження процесу соціалізації в динаміці – в різних видах діяльності і в різних ситуаціях, у різні вікові періоди розвитку особистості й у різних соціальних середовищах.

Таким чином, можна стверджувати, що дослідження факторів соціалізації особистості практично є невичерпним, оскільки у постійній динаміці розвитку перебуває сама особистість, її полікультурні та полісуб'єктні зв'язки і змінюється середовище її життя і діяльності.

Однак, варто пам'ятати, що первинним середовищем дитини є сім'я, і саме в ній відбувається первинна соціалізація, у процесі якої засвою-

ються норми і цінності співжиття у соціумі. Наскільки вони будуть гуманними орієнтирами у соціальному становленні особистості значною мірою залежить від етичних принципів первинної соціалізації.

2.6. Етичні імперативи соціалізації дитини у сім'ї як основа набуття позитивного соціального досвіду особистості

У практиці сімейного виховання стало звичним залякувати дитину і маніпулювати її почуттями. Чим менша дитина, тим легше це відбувається. Про те, як подібні методи виховання впливають на її психіку більше батьків, як правило, не задумуються. А даремно. Адже повноцінний розвиток особистості можливий тільки на основі почуття психологічної безпеки. Його необхідно формувати ще з раннього дитинства і в колі найрідніших близьких.

Основними складовими процесу забезпечення психологічної безпеки є самопізнання й інстинкт. Без них виховні зусилля можуть не досягти поставленої мети. Це пояснюється тим, що наші уявлення про себе значною мірою впливають на те, як ми ставимося до дітей. Коли ми знаємо і любимо себе, це передається дітям. Ми проектуємо на них власні відчуття впевненості, душевної рівноваги і благополуччя, тим самим спонукаємо їх до того, щоб вони розуміли і любили себе та інших.

Навчитись любити себе і добре ставитись до оточуючих нелегко, особливо якщо у своєму дитинстві батьки почувалися нелюбимими дітьми. Тому так важливо кожному заглянути собі в душу, звернути увагу на власне внутрішнє "Я", спробувати знайти причину наявних виховних проблем з дітьми у власному життєвому досвіді.

Усвідомлення пережитих у дитинстві образ, несправедливого ставлення з боку батьків або спогади про свою неслухняність і її причини допоможуть краще зрозуміти свою дитину і поводитись з нею по-батьківськи компетентно. Варто пам'ятати, що кожна дитина потребує компетентного виховання, захищеності й відчуття безпеки – вони необхідні для її зростання і повноцінного розвитку.

З власного життя кожен знає про те, щоб почуватись особистістю, тобто самостійною й унікальною людською істотою, необхідно встановити довколо себе відповідні фізичні й психологічні кордони. Вони умовно визначаються наявністю власного життєвого простору на побутову рівні – тим куточком чи тією кімнатою, де можна встановити свій порядок речей, свій комфорт, усамітнитися; у міжособистісному спілкуванні – визнаним і задоволеним правом на власну думку і власну позицію стосовно

різних людей і різних життєвих явищ; у самовизначеності й самореалізації – наявністю для цього повноцінних умов, можливістю вибору і відсутністю зовнішнього тиску на прийняття рішення; задоволеною потребою бути самим собою, цінністю для своєї родини, країни, людського суспільства взагалі.

Цього не вміють, не мають і не роблять маленькі діти. Адже вони відчують себе у якійсь мірі продовжувачами своїх вихователів, довіряють їм і щиро сприймають все, що відбувається довкола. Однак, уже з 3-х років (в окремих дітей це може відбуватися раніше чи пізніше), у період “вікової кризи”, вони починають наполегливо заявляти про себе, свої уподобання і свої домагання, які виявляються у заявах “Я-сам!” і великій впертості стосовно вимог дорослих та досягнення власних поставлених цілей.

По мірі дорослішання і усвідомлення себе як особистості, формування власного “Я” діти намагаються такі кордони вибудовувати. Про те, як свідчать численні життєві факти і долі, роблять це, в основному, протестним, конфліктним шляхом, через неслухняність, непокору, виклик. Причиною саме такої поведінки є небажання або нездатність батьків усвідомити, що: цінність любові до дитини визначається не стільки забезпеченістю матеріальних умов і контролю за її поведінкою, скільки прийняттям, визнанням, повагою, довірою до її особистості та наuczінням безконфліктно жити у суспільстві й самообслуговувати себе та тих, за кого відповідаєш; чим старші стають діти, тим більше вони потребують незалежності; чим більше вони матимуть права вибору, тим свідомішими і відповідальнішими будуть їх вчинки; чим більше отримають позитивного соціального досвіду, тим більшої набудуть життєвої компетентності, що слугуватиме їм орієнтиром на все подальше життя.

Якщо ж батьки не допомагають, не підтримують і не заохочують цей процес, вони порушують права дітей.

- **Право на любов і бути люблячимим.**
- **Право на повагу.**
- **Право на увагу.**
- **Право бути вислуханим і почутим.**
- **Право на правду.**
- **Право на самостійність.**
- **Право на невтручання у процес росту і розвитку.**

У цих правах – основні норми поваги до особистості дитини. Їх дотримання закладає міцні підвалини у батьківсько-дитячі взаємини не тільки у процесі сімейного виховання, а й на далеку перспективу.

Наслідками їх недотримання можуть бути систематичні психологічні “зриви” і травми, напруженість стосунків між батьками і дітьми, навіть непримирима ворожість – це руйнує родину і людину із середини, створює недоброзичливий мікроклімат у сім’ї і шкодить позитивному уявленню кожного члена сім’ї про себе і про інших, загалом про сім’ю і сімейні стосунки, про людські взаємини. У подальшому, дорослому житті дітям з таких сімей буде важко створити власну сім’ю за іншим уявленням, адже над ними завжди буде тяжіти набутий негативний досвід батьківської родини.

Необхідно допомогти дітям зрозуміти цінність любові до самого себе і емоційної близькості членів родини. Механізм такої допомоги базується на прикладі ціннісного ставлення батьків до себе, до дитини, їх приналежності до конкретної родини, яка має свою історію, свої традиції і свою унікальність, а також на навчінні дітей ціннісному ставленню до своїх батьків, до честі роду.

Ціннісне ставлення батьків до себе виявляється у розумінні своєї ролі і своєї відповідальності за все, що відбувається в сім’ї, з їхніми дітьми, з ними самими; у виробленні і непорушному дотриманні всіма членами сім’ї вимог до поведінки, спілкування, способу життя; у постійному саморозвитку і самовдосконаленні як в інтелектуальному, так і в духовному плані. Адже очевидним є те, що важко бути авторитетними в очах дітей тим батькам, які вимагають від них одне, а самі чинять як заманеться; які не поважають себе – допускають на свою адресу неповажливе ставлення, приниження своєї гідності іншими, спілкуються тільки криком і з грубощами, є непослідовними у своїх словах і діях; які не прагнуть знати більше, підніматися над буденністю життя, збагачувати свій духовний світ, бути кращими, врешті-решт – бути цікавими для своїх дітей.

Методи і прийоми сімейного виховання повинні базуватися на основних принципах педагогіки достоїнства. На противагу традиційним методам виховання, серед яких, як відомо, переважають переконання, вимога і покарання необхідна педагогіка діалогу і підтримки, яка використовує у своєму арсеналі гуманні методи і прийоми, вироблені світовою гуманістичною думкою. Це приклад, гра, довіра, розуміння, відвертість, проблемна ситуація, перспективне оцінювання, ситуації успіху, вибору і т.д.

Сімейне виховання на принципах позитивної соціалізації повинне відбуватися в атмосфері співрадості, співдружності, співтворчості, співжиття. Саме у такому процесі народжується розуміння цінності кожного і колективної цінності, пошук можливостей гуманних взаємин, основною

ознакою яких є розуміння і прийняття іншого, доброзичливість, готовність прийти на допомогу. Завдання батьків – поставити дитину в умови співавтора і співвиконавця. Отже, керування дитиною у процесі виховання повинне набути рефлексивного, діалогового, вдумливого характеру.

У сімейному вихованні необхідно забезпечувати дитині здатність до етичного захисту як самої себе зі своєю протирічністю, так і здатність зберігати власну гідність у спілкуванні з іншим. Особливості етичного захисту виявляються у здатності культурно відстоювати себе, свої думки і вчинки, не втрачаючи при цьому власної гідності і не принижуючи своєю неадекватною поведінкою інших. Право на етичний захист в різних життєвих ситуаціях мають і батьки.

Безперечно, прийоми і способи етичного захисту не можуть бути однаковими для всіх і рецептами на всі варіанти життєвих ситуацій. Однак, деякі відповідні реакції (або їх сукупність) на різні типи поведінки дитини можуть допомагати утвердженню моральних взаємин у момент їх руйнування, тобто під час конфліктів. Серед таких доцільно виділити:

- **Підміна мотиву.** Завдяки цьому зберігається позитивне ставлення до дитини, яка зумисне наносить етичний удар – кричить на батьків. У цій ситуації доречним буде, наприклад, таке реагування: “Тобі здалося, що я погано чую і саме через це ти підвищуєш голос?”. Такий спосіб реакції дозволяє батькам не опускатися до скандального лементу і не втратити свого авторитету. Адже відомо, що кричить тільки слабка людина, яка відчуває, що втрачає свої позиції. Сильна – зберігає самовладання. Окрім того, відбувається коректне переключення уваги дитини з претензій до батьків на її поведінку.

- **Посилання на особливості характеру.** У конфліктних і напружених ситуаціях дорослим можна зауважувати якісь особливості свого характеру (тим самим брати на себе відповідальність за важкість етичної колізії, знижувати агресивність дитини, пропонуючи дитині більш високий рівень спілкування). Наприклад: “Вибач, але я не можу розмовляти у такому тоні, просто не вмію”, або “Мені шкода, але я розгублююсь, коли на мене кричать” тощо. З цієї “слабкої” батьківської позиції демонструється сила їх характеру і впливу на подальший розвиток подій.

- **Доброзичливе тлумачення вчинку.** Наприклад, замість того, щоб кричати, звинувачувати, карати за зроблену шкоду можна сказати наступне: „Як добре, що ти сам спробував розібратися у шкідливості (небезпечності) такої поведінки. Сподіваюсь, що отриманий досвід ти будеш пам’ятати завжди і більше не вчиниш подібного”.

- **Проекція майбутньої ситуації з протилежним рішенням.** Нею

доречно користуватися у ситуаціях, які мають негативні наслідки для когось із її учасників – явної образи, погіршення самопочуття, зворотньої негативної реакції-санкції. Як висновок із того, що відбулося, можна сказати, наприклад, так: „Наступного разу, будь-ласка, контролюй свої слова і вчинки”. І більше нічого. Тим самим дати можливість подумати над висловленим і над тим, що відбулося.

- **Великодушність.** Вміння прощати, зважаючи на вік, на особливості ситуації. Як правило, велика сила морального вчинку знімає психологічну напругу, повертає до добра. Таке вміння формується під впливом подібного прочитаного або почутого, але в першу чергу, в результаті безпосереднього прикладу батьків.

- **Відповідь у витонченій етичній формі.** Наприклад: “Дякую” і більше нічого, без коментарів ситуації. Така форма реагування завжди спонукає до самоаналізу, до осмислення сказаного – що за ним: щира подяка, образа? Чому?

- **Наївне здивування.** Наприклад: “Невже ти так можеш? Для мене це відкриття”. Така реакція побуджує до самоаналізу і до самопізнання.

- **Взяття вини на себе.** Наприклад: “Так, це моя вина, що не навчила тебе поводитись у такій ситуації”. Якщо цим не зловживати, не говорити демонстративно і бути при цьому щирим, така реакція батьків спричинює докори сумління у дитини і є досить ефективною.

- **Посилання на слабкість, нездужання.** Таким чином дитина потрапляє в ситуацію, коли сама повинна приймати рішення і яку має оцінити не тільки з позиції власного інтересу, а й інтересу інших. Певною мірою така поведінка батьків нагадує маніпуляції дітьми, однак з почуттями міри вона є виправданою. Головне, не перейти межу і не сформуванати у дитини почуття вини за стан здоров'я батьків. Для неї це буде непосильна ноша.

- **Проблематизація ситуації.** Зміст такої реакції полягає в тому, що дитині як партнеру, пропонують разом розібратися у суті проблеми, можливих варіантах її розв'язання, знайти мотивований вибір. У такому алгоритмі порада батьків інтерпретується з позиції відповідальності дитини.

Кожний із цих прийомів реалізує функцію етичного захисту дітей, яка передбачає наступне: збереження гідності, корекцію поведінки, допомогу у пошуку і знаходженні інших варіативних моделей поведінки, набуття нового етичного досвіду (на основі зроблених висновків) сприяння позитивного розвитку ситуації спілкування, право на помилку і наявність шансу.

У реалізації такої функції для дитини пропонується зразок для наслідування, приклад для моральної поведінки, в результаті чого у неї зникає відчуття другорядності і формується почуття власної гідності, яке піднімає її у власних очах, адже батьки звеличують її у спілкуванні й спрямовують на поглиблення гуманних взаємин і психологічного зв'язку з дитиною.

У цьому контексті гуманістичної спрямованості набувають і педагогічні вимоги: вібдувається переакцентування уваги на деталі, встановлення особистісного контакту, спонукання до самоаналізу. Однак результат досягається при обов'язковому дотриманні наступних умов:

- етичності висунутих вимог;
- дохідливості висловленого;
- чіткої програми батьківських дій;
- доведення їх до логічного завершення;
- тональності вимоги;
- тактовності;
- розумності вимоги;
- ситуативної доцільності (наприклад, не можна "підловлювати" дитину, яка перебуває у задумі; ефективність вимоги знижується, якщо вона відірвана від самої дії).

У вихованні дитини необхідно пам'ятати, що можливість виконання тієї чи іншої вимоги зумовлюється багатьма чинниками її життя, наприклад, віком, набутим досвідом, розумінням змісту самої вимоги і ступенем готовності до її виконання. Тому доцільною є педагогічна підтримка, яка може розглядатися необхідною умовою ефективності її виконання.

Педагогічна підтримка дитини у сім'ї може мати різні форми, а саме:
- **Авансування особистості**, тобто упереджувальне схвалення. Воно може відображатися у фразах по типу: "Ти гарно справишся з цим завданням, бо ти відповідальний і стараний" тощо. Тобто авансування виявляється у наголошенні на ще не таких устійливих особистісних якостях, але дуже потрібних. Можна також привертати увагу дитини на ті її достоїнства, які у неї дійсно є, але вона на них не звертала увагу. Наприклад: "У тебе гарна зорова пам'ять" або "Ти вмієш гарно прибирати свій куточок" тощо.

- **Прихована допомога**. У такий спосіб можна ненав'язливо підказувати як дитині чинити в тій чи іншій ситуації. Наприклад: "Мені здається, що зручніше було б зробити...".

Отже, у сімейному вихованні дитини батькам завжди потрібно дотримуватися етичних імперативів (вимог). Їх зміст полягає у наступному:

І М П Е Р А Т И В И сімейного виховання дитини

- оцінювати не дитину, а її вчинки, дії, знання;
- оцінюючи, наголошувати на достоїнствах дитини і перспективах її розвитку;
- пам'ятати, що відповідальність за виниклу ситуацію завжди несуть батьки (дорослі), навіть за їх відсутності;
- виявляти толерантність в оцінці поведінки – здатність до спокійного оцінювання ситуації і усвідомлення неможливості подолання складності спілкування в одну мить;
- частіше створювати ситуації успіху, знімати страх перед різними видами діяльності, нав'язливо допомагати у подоланні очікування невдачі;
- звільнитись від стереотипів;
- використовувати прийом персональної винятковості;
- бачити в дітях своїх союзників у розв'язанні виховних завдань;
- довіряти, допомагати, давати поради;
- зберігати рівновагу у взаєминах діти-батьки;
- любити своїх дітей за будь-яких обставин!

Таким чином, варто завжди пам'ятати, що дитина є головною цінністю сім'ї. Вона самоцінна, не схожа на інших і для розвитку потребує системи нестандартного внутрішнього ставлення, підтримки у процесі розвитку.

Виховання у сім'ї – це в першу чергу спілкування, яке характеризується особливою тональністю “приєднання” до внутрішнього світу дитини, безпосереднім психологічним впливом на неї. У процесі спілкування вирішуються завдання вдосконалення взаємодії з дитиною, зміни її станів і поведінки. Цьому значною мірою сприяє культура переживань, яка є виявом внутрішнього світу, а не чужої думки, особистісними переживаннями. Вона формується під впливом сприятливих умов, які побуджують до самостійного інтелектуального, морального й етичного пошуку, тобто до розвитку.

Загалом культура сімейного педагогічного впливу передбачає заміну формуючих впливів на розвивальні. Стратегічно це визначається не постановкою мети перед дитиною і контролем за просуванням по шляху до неї, а створенням сприятливих умов для розвитку і саморозвитку.

Сім'я з несприятливими умовами виховання характеризується низькою або завищеною самооцінкою її членів; плутаними, нечіткими і навіть нечесними комунікаціями; ригідними, інертними, негуманими, не спрямованими на допомогу інших стосунками; надто жорсткими правилами,

що регламентують життя сім'ї, або навпаки, їх відсутністю; соціальними зв'язками, які викликають страх чи несуть у собі загрозу.

Для безпроблемних сімей характерні достатня самооцінка їх членів; безпосередність, легкість і чесність у спілкуванні; гнучкість правил, їх гуманність; здатність членів сім'ї до самоаналізу і саморегуляції; наявність соціальних зв'язків, які приносять позитивні емоції.

Як засвідчують спостереження, позитивній соціалізації сприяє дотримання у сімейному вихованні наступних *пріоритетів у батьківських моделях поведінки*:

- *особистість важливіша проблеми;*
- *теперішнє важливіше минулого і майбутнього;*
- *почуття і переживання важливіші думок і вчинків;*
- *співпереживання і розуміння важливіші пояснень;*
- *сприйняття і розуміння важливіші виправлення;*
- *особистісна спрямованість важливіша методик;*
- *особистісна зрілість важливіша просто дорослості.*

Цьому може сприяти розуміння того, що негативна поведінка дітей відрізняється від негативної поведінки дорослих, які теж не завжди здатні контролювати себе, але навчають цього інших. У своєму самозахисті вони більше спираються на життєвий досвід, як свій, так і інших, на знання самого себе. У дітей же такого досвіду немає. І це потрібно враховувати у соціалізуючому процесі.

Негативна поведінка дитини докорінно відрізняється від аналогічної поведінки дорослої людини – ця відмінність, насамперед у мотивації і знанні наслідків такої поведінки і у здатності її контролювати. Діти з негативною поведінкою, як правило, намагаються привернути до себе і до своїх потреб увагу. Дорослі ж у такий спосіб самі задовольняють або прагнуть до задоволення потреб. Така інтерпретація вчинків дітей привертає увагу до функцій етичного захисту, а саме: збереження власної гідності, корекції поведінки, допомоги у знаходженні інших варіантів поведінки і здобуття нового етичного досвіду, сприяння розвитку позитивного спілкування, права на помилку і наявність шансу.

Позитивній соціалізації особистості, особливо в період її формування – у дитинстві, і у взаєминах з іншими – зокрема з дорослими, сприяє використання прийомів етичного захисту.

Прийоми етичного захисту – це способи, які не є рецептами на всі життєві ситуації, але є певною сумою таких дій і вчинків у відповідь, які допомагають утвердженню моральних і морально-етичних взаємин у момент їх руйнації чи конфлікту. Такими можуть бути:

- підміна мотиву;
 - доброзичливе тлумачення того чи іншого вчинку;
 - проекція майбутньої ситуації з протилежним закінченням;
 - великодушність;
 - запитання на відтворення;
 - відповідь у незаперечно етичній формі;
 - наївне здивування;
 - перенесення вини на себе;
 - посилення на слабкість;
 - проблематизація ситуації (проблема – рішення – вибір – порада - відповідальність);
 - авансування;
 - прихована допомога у контекст висловлювань вплітати ненав'язливі, але помітні підказки;
 - оцінка знань, дій, вчинків, але не особистості;
- Розглянемо можливий варіант використання цих прийомів на практиці.

Підняття, “возвеличення” дитини, яка провокує дорослого на низьке спілкування, відбувається шляхом використання прийому підміни мотиву. У такий спосіб легше зберігати позитивне ставлення до дитини, яка свідомо наносить “етичний удар”. Завдяки такій поведінці і витримці можна вберегти себе від того, щоб не втратити свій (батьківський) авторитет. Адже всім зрозуміло, що тільки слабка людина кричить і моралізує, тим самим ще більше втрачає свої позиції. Сильна особистість не дозволяє втягувати себе у конфлікт, тримається гідно і зовнішньо спокійно, тим самим демонструючи свою силу і впевненість, що певним чином обмежує агресію інших. Переключення ж уваги (зміна мотиву) виявляється досить ефективним прийомом, оскільки переводить увагу на інший предмет – спонукає задуматись про якісь власні недоліки (наприклад – вади слуху). Безперечно, привернення уваги до якихось своїх особливостей, зокрема не дуже приємних, створює ситуацію, за якої сильна особистість бере на себе весь тягар етичної колізії, однак тим самим вона знижує агресивність слабшого, пропонуючи йому більш високий рівень спілкування, тим самим демонструючи не тільки свою силу, а й життєвий досвід і життєву мудрість.

Аналогічними висловлюваннями заради зміни мотиву можуть бути й інші. Наприклад: “Вибачте, але я ніяковію, коли на мене кричать”. “Мені дуже шкода, але не можу розмовляти у такому тоні – просто не вмію”.

Реалізуючи такі функції і прийоми, можна створювати певні зразки

для наслідування, навчати способам морального поведіння, зберігати свою та інших гідність, спрямовувати спілкування у русло гуманних, толерантних взаємин і підтримувати психологічний зв'язок.

При використанні прийомів етичного захисту завжди необхідні мудрість і відчуття міри, щоб не допустити етичних промахів, які викликати-муть гострі переживання у дітей, не давати приводу дітям “сісти собі на голову”. Необхідно так вибудовувати стратегію своєї поведінки, щоб діти могли відчувати любов батьків, свою захищеність, розуміння. У вирішенні ж своїх проблем не ізолюватися від дітей, а шукати в них союзників, довіряти їм, радитись, просити допомогу, тобто, знаходити способи збереження рівноваги у взаєминах.

У виборі способів етичного захисту також потрібно зважати на вікові та індивідуальні особливості дітей: чи готові вони правильно сприйняти і зрозуміти те, що і як ви говорите і що вимагаєте?

Такого ж ефекту можна досягати і при висуванні педагогічних вимог до дитини. Звичайно, якщо дотримуватися таких *імперативів*:

- не можна “підловлювати” дитину, яка над чимось замислилася;
- завжди необхідно дотримуватись етичності вимог, які висуваються;
- не демонструвати свого негативного ставлення до дитини;
- прагнути до встановлення особистісних контактів;
- виявляти толерантність і бути коректним;
- намагатись спокійно оцінювати ситуацію;
- бути зрозумілими у своїх вимогах;
- пропонувати дитині досить чітку програму дій, але залишати їй право вибору способів її виконання;
- дотримуватись розумності вимог і спокійного тону;
- заохочувати дітей до самоаналізу.

На практиці виховання, безпосередньо у сімейному спілкуванні, це може може виглядати приблизно наступним чином:

Зміст звертання	Форма звертання
Я завжди вважав тебе хорошим, розумним	Дуже ввічлива і доброзичлива інтонація
Я завжди ніяковію, коли мій освічений син дозволяє собі подібне	Спокійний тон, зі смутком у голосі
Будь-ласка, задумайся над тим, що ти мені щойно сказав	У формі ділової пропозиції
Давай спробуємо розібратися у тому, що сталося	З налаштованістю до відвертої розмови
Як ти думаєш, мені приємно бути у такій ситуації?	З готовністю до спокійного обговорення наявної ситуації
Напевне, ти не думав про такі наслідки свого вчинку	Спокійно, у формі відкритого запитання

Подібні звертання-пропозиції будуть ставити дитину (іншого члена сім'ї) у ситуацію необхідності задумуватися і аналізувати те, що відбувається, а форма – спонукати до спокійної взаємодії, до самоаналізу. Подібний стиль спілкування і аналізу виникаючих конфліктних сімейних ситуацій є обов'язковою умовою подолання сімейної дисгармонії. Він передбачає також дотримання ситуативних правил – певних особливостей поведінки, доречних у конкретній ситуації і найбільш відповідних намірам і меті виходу з неї, які можуть відрізнитися від формальних правил. За своїм змістом вони можуть бути дуже різними. Але варто пам'ятати, що універсальними завжди є наступні (або їм подібні):

- ніколи у конфліктних ситуаціях не потрібно прагнути до негайного радикального її розв'язання: сильні й негативні емоції – поганий поглядник;
- не відповідайте криком на крик – вас все одно не почують;
- не допускайте втягування себе у конфлікт – потім важко буде пригадати з чого все почалося і важко зупинитися;
- якщо вважаєте звинувачення на свою адресу несправедливими, спробуйте не просто емоційно заперечувати, а спокійно аргументувати свою позицію – це буде стримувати нападника і згортати конфлікт у русло конструктивної розмови.

У сімейному спілкуванні, взаєминах з іншими необхідно робити акцент на позитивному, на кращих якостях – це буде сприяти більшій налаштованості на взаємопідтримку і взаєморозуміння.

Надзвичайно важливо в допомозі дитині щодо подолання її проблем створювати ситуації успіху – вони потрібні для того, щоб зняти у неї страх перед різними видами діяльності, допомогти їй повірити в себе. Дитині легше повірити в себе, коли в неї вірять інші. Тому, навіть у ситуаціях не дуже успішних за результатами дитячої діяльності, потрібно не насміхатися над нею, а намагатися знайти у її діях, у ставленні до справи, у тій чи іншій ситуації щось позитивне, показати його дитині і висловити надію, що успіх у неї обов'язково буде, адже вона старанна, відповідальна, обдарована, наполеглива...

Первинна соціалізація дитини у сім'ї великою мірою залежить від культури переконань, культури переживань, уявлень і впливів.

Культура переживань виявляється у здібності батьків щиро і адекватно виявляти власні переживання і відповідно розуміти переживання дитини. Культурні переживання – це прояв власного внутрішнього світу,

а не думок інших людей, отже, це особистісні переживання, а не переживання носія соціальної ролі.

Культура педагогічного впливу передбачає розвивальний вплив. Вона виявляється, насамперед, не у визначенні мети для дитини і контролі за її досягненнями, а в створенні сприятливих умов для стимулювання самостійного інтелектуального, морального, естетичного пошуку, розвитку.

Розділ 3

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПАТРОНАТУ МОЛОДОЇ СІМ'Ї

Основні терміни, поняття:

Молода сім'я – сім'я від першого шлюбу, де є діти дошкільного віку і вік батьків не перевищує 30 років.

Патронат – опіка, захист, допомога у вихованні або безпосереднє виховання дітей-сиріт та дітей, які втратили зв'язок з батьками.

Соціально-педагогічний патронат сім'ї – система гуманітарних послуг і заходів, спрямованих на поліпшення первинної соціалізації дитини, полегшення пристосування сім'ї та її членів до суспільства та його вимог, формування виховної функції сім'ї, допомогу у вихованні дітей, подолання та профілактику міжособистісних конфліктів у родині, захист прав дитини, підвищення функції соціального контролю суспільства.

1. Актуальність

Вимоги суспільства до первинної соціалізації дитини, рівня виховання і навчання дітей дошкільного віку в сучасних умовах виходять за рамки типових уявлень минулого: розширились знання щодо їх можливостей, ускладнились завдання розвитку.

На ці вимоги зреагували дошкільні навчальні заклади. В їх роботі відбулося зміщення акценту з підготовки дитини до навчання у школі на розвиток особистісних якостей і особистості в цілому, що докорінно вплинуло на зміст і структуру навчально-виховного процесу, в основу якого нині покладається Базовий компонент дошкільної освіти. Його концептуальні підходи закріплені в Законі України “Про дошкільну освіту”. Однак суспільним дошкільним вихованням в Україні охоплено

близько третини дошкільників. Решта дітей виховується в родинях, в тому числі гувернерами.

У 90-х роках ХХ ст. педагогіка впливу на особистість змінилася на педагогіку співробітництва і взаємодії. В її основі – суб'єкт-суб'єктна взаємодія і особистісно-орієнтований підхід, які дозволяють будувати виховний процес на засадах уваги і поваги до кожного з його учасників і визнання їхньої гідності, незалежно від віку та індивідуальних особливостей. Проте, в умовах епізодичної педагогічної просвіти й самоосвіти, сучасні батьки не спроможні оволодіти спеціальними знаннями, навичками і вміннями щодо побудови такого процесу в умовах сім'ї, розвивати своє педагогічне мислення.

На соціалізацію дітей з раннього віку впливає модернізація суспільства, яка в умовах сучасності супроводжується прискоренням соціокультурного розвитку, інтеграцією культур, ускладненням життєвого середовища людей, змінами або зміщенням цінностей, уподобань, цілей. Сучасний дошкільник живе у надзвичайно насиченому інформаційному оточенні та динамічних умовах науково-технічного прогресу, до яких швидко адаптується і під їх впливом розвивається і змінюється. Засоби масової інформації продовжують насаджувати культ сили, жорстокості і всездозволеності у взаєминах з іншими та у довкіллі. Порушені ідеали сім'ї, традиції та родинні цінності не спроможні в сучасних умовах протистояти їх натиску.

Негативні зміни в економічній і соціокультурній ситуації України призвели до того, що збільшилась кількість обездолених дітей. Поширилось соціальне сирітство. Значна кількість дітей при живих батьках не відчуває родинного тепла і затишку, не отримує необхідної для повноцінного розвитку любові і догляду, змушена голодувати, жебракувати, вести безпритульний спосіб життя. У зв'язку з цим нагальними постали наступні проблеми: профілактики правопорушень і дитячої злочинності з найменшого віку; виховання нових поколінь, здатних до самовизначення і самореалізації на основі сформованої соціально-моральної позиції особистості; допомоги сім'ї у реалізації її функцій, насамперед виховній і первинній соціалізації. Адже саме в сім'ї і родині дитина засвоює перші уроки моральності та перший життєвий досвід.

Сім'я є віддзеркаленням проблем суспільства, сучасні тенденції розвитку якого пов'язані із зменшенням народжуваності, зайнятістю населення у виробничій і невиробничих сферах, скороченням мережі закладів суспільного дошкільного виховання і можливостями оплати їх послуг, духовними потребами повернення до родинних цінностей і творення

суспільних цінностей, які б давали відчуття стабільності й захищеності у житті. На їх розв'язання спрямовані розроблення і дія чинного законодавства стосовно захисту сімей і дітей, які значно піднімають роль сучасної родини у подальшому прогресі суспільства, у вихованні дитини і надають їй пріоритету у формуванні особистості, її морально-етичних якостей. Завдяки прийнятій і ратифікованій в Україні у 1991 році Конвенції про права дитини по-новому зазвучало визнання її самоцінності, унікальності і неповторності дошкільного дитинства у розвитку особистості. На жаль, значні ідеї та зусилля в сучасних умовах розвитку суспільства більшою мірою декларуються, ніж знаходять своє практичне підтвердження у реаліях життя. На покращення ситуації спрямований Закон України "Про охорону дитинства". Однак і його положення не завжди виконуються.

Сучасна молода сім'я соціально незахищена і переживає значні труднощі у реалізації всіх своїх функцій. Розшарування суспільства за матеріальними можливостями і ціннісними орієнтаціями ставить у нерівні умови дітей дошкільного віку щодо забезпечення їм вчасного і повноцінного фізичного, інтелектуального, морального, естетичного і соціального розвитку та відповідно їхніх задатків, нахилів, здібностей, психічних і фізичних особливостей.

Специфіка сімейного виховання дитини, первинної соціалізації передбачає достатній рівень готовності батьків до сімейного життя і виховної діяльності, сформованість їх педагогічної культури і чітке усвідомлення мети і завдань виховання відповідно її віку та індивідуальних можливостей, створення особливого мікроклімату сім'ї, де кожен почувається фізично і емоційно захищеним. У сучасних же умовах не існує системи підготовки молоді до сімейного життя, до батьківства. Не отримують вчасної фахової допомоги сім'ї, які мають психолого-педагогічні проблеми. Недостатньо проводиться превентивна робота з батьками і дітьми. В Україні не здійснюється соціально-педагогічний патронат молодих сімей, які мають дітей, що в результаті призводить до виникнення і розвитку численних проблем, пов'язаних із станом здоров'я членів сім'ї, до напруження і загострення міжособистісних стосунків, порушення родинних зв'язків, утвердження асоціальних типів поведінки, жорстокості, послаблення інституту сім'ї в цілому. Ознакою часу стало збільшення кількості кризових сімей та сімей груп ризику, загострення проблеми жорстокого поводження з дітьми. Є підстави стверджувати, що утворилась прірва між декларованими цінностями суспільства і родини та реальними умовами проживання сімей і виховання дітей. Отже,

виникає гостра потреба соціально-педагогічного патронату сімей як практичного утвердження ідей гуманізації суспільства, пов'язаних із визнанням людського життя і повноцінного розвитку особистості як найвищих цінностей світотворення.

Проблема формування цінностей демократичного правого суспільства в Україні спонукає до вироблення єдиної гуманістичної стратегії виховання підростаючої особистості як в умовах сім'ї та навчально-виховного закладу, так і поза ними, поєднання зусиль держави і сім'ї в інтересах дитини. З прогностичної позиції щодо майбутнього держави і родин найбільшої уваги потребують саме молоді сім'ї та такі, що мають дітей дошкільного віку.

2. Концептуальні засади здійснення соціально-педагогічного патронату молоді сім'ї

Мета соціально-педагогічного патронату молодих сімей: сприяння адаптації шлюбних партнерів до сумісного життя та виконання сімейних обов'язків; практичне утвердження з раннього віку дитини ідей гуманізації суспільства, пов'язаних із визнанням людського життя і повноцінного розвитку особистості як вищих цінностей світотворення шляхом регулювання правових, економічних і моральних відносин сім'ї та її членів із суспільством; надання їм допомоги та підтримки у гідному самоствердженні та повноцінному житті; підвищення рівня готовності молоді сім'ї до планування дітонародження, виконання виховної функції і первинної соціалізації дитини, формування педагогічної культури молодих батьків; виховання дитини з позиції її інтересів і шанобливого ставлення до батьків та родинних традицій; створення сприятливого сімейного мікроклімату та зміцнення інституту сім'ї.

В цілому соціально-педагогічний патронат молодих сімей повинен враховувати найближчі й віддалені перспективи українського суспільства, тобто орієнтуватись як на конкретні і нагальні проблеми сучасної сім'ї, так і мати стратегію вдосконалення змісту і форм такої роботи на перспективу.

Завдання соціально-педагогічного патронату сімей:

- організація цілеспрямованої фахової допомоги сім'ям у розв'язанні їх соціальних і психолого-педагогічних проблем;
- допомога сім'ї у створенні доцільних психолого-педагогічних умов виховання дитини відповідно її віку, індивідуальних особливостей та потреб вчасного і повноцінного розвитку;

- формування соціально-педагогічної компетентності сім'ї – набуття членами сім'ї соціально-педагогічних знань і навичок, достатніх для реалізації завдань виховання дитини і повсякденного життя, які виникають у міжособистісних контактах і контактах із суспільством.

Ефективність набутої компетентності може визначатися з позиції розвитку, факторів оточення, культурного контексту життя сім'ї та її членів.

У контексті визначеної мети і поставлених завдань соціально-педагогічний патронат молодих сімей базується на наступних **функціях**:

- **виховній** – яка передбачає включення батьків і дітей у довкілля, процес їх позитивної соціалізації, спрямований на вдосконалення, досягнення успіхів у конкретних життєвих ситуаціях на засадах компетентності, етики і моралі, вміння орієнтуватися у суспільних відносинах; адаптацію батьків і дітей у ході навчання та виховання дітей відповідно вікових можливостей і соціальних потреб; допомогу у підготовці до школи дітей, які не охоплені суспільним дошкільним вихованням; здатність до прийняття, розуміння і поваги інших; формування психолого-педагогічної компетенції сім'ї;

- **соціально-правовій** – яка виявляється у турботі держави про молоді сім'ї і про дітей, у їх правовому захисті; формуванні правової компетенції сім'ї шляхом ознайомлення із чинним законодавством; формуванні правової культури;

- **соціально-реабілітаційній** – яка передбачає виховну, освітню і певну опікунську роботу з неблагополучними сім'ями і сім'ями груп ризику, з постраждалими членами сімей у результаті дії різних травмуючих факторів природних та техногенних катастроф, фізичного і психічного насилля у сім'ї, з сім'ями дітей-інвалідів та сім'ями з прийомними дітьми.

Базовими **принципами** соціально-педагогічного патронату сім'ї є:

- увага до потреб сім'ї;

- повага до її членів, незалежно від віку та соціального статусу;

- доброзичливість у виробленні стратегії соціально-педагогічного патронату;

- коректність у виборі стилю спілкування, методів роботи;

- диференційований підхід до проблем сімей та їх членів на основі врахування типу сім'ї, типу сімейного середовища і його виховного потенціалу;

- індивідуальний підхід до членів родини відповідно рівня їхнього усвідомлення виниклих соціально-педагогічних проблем і можливостей їх розв'язання;

- опора на позитивний соціальний та педагогічний досвід, на позитивні якості особистості;
- співробітництво фахівців і членів сімей на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії;
- компетентність соціально-педагогічних працівників у виконанні своїх обов'язків.

Соціально-педагогічний патронат сім'ї відбувається тільки на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії державних структур і сім'ї та особистісно-орієнтованого підходу до кожної сім'ї і її членів, їхніх проблем. Його методологічною основою слугує гуманістичне уявлення про людину, її потреби і можливості.

Системоутворюючими факторами процесу соціально-педагогічного патронату сім'ї виступає держава (державна політика), її соціальні інститути, громадські фонди і організації, безпосередньо соціальні педагоги та члени сімей, на яких спрямована їхня діяльність.

Через соціально-педагогічний патронат сімей реалізовується право кожного:

- відчувати себе потрібним – без будь-яких сумнівів;
- жити у безпечному фізичному і психологічному середовищі;
- бути вислуханим і почутим;
- на шанобливе ставлення до його особистості і його почуттів;
- на серйозне і уважне ставлення до його проблем;
- на допомогу;
- на самореалізацію.

Типи сімей, які потребують особливої уваги: студентська сім'я, неповна сім'я, неблагополучна сім'я, сім'ї групи ризику (дистанційна – в якій хтось із подружжя часто перебуває у відрядженнях, на заробітках, на значній віддаленості від сім'ї або дитина виховується бабусею і дідусем, що проживають окремо чи в іншій місцевості; сім'я повторного шлюбу, де є діти від першого шлюбу; сім'ї з прийомними дітьми).

Типи виховного середовища, які потребують особливої психолого-педагогічної турботи: конфліктного; емоційного відчуження (де дитину не сприймають як особистість, а, отже, не люблять, не поважають її гідність і не турбуються про неї належним чином); прихованого насилля і асоціального спрямування (в якому відбувається фізичне і психічне насилля над дитиною, іншими членами сім'ї – приниження, гвалтування, розпещення, прилучення до шкідливих звичок тощо), дітоцентричного (коли в центрі життєдіяльності сім'ї турбота тільки про дитину і задоволення будь-яких її потреб і примх за рахунок ущемлення потреб інших членів сім'ї).

3. Механізм реалізації концепції соціально-педагогічного патронату

Головна ідея соціально-педагогічного патронату молодій сім'ї полягає у наступному: охопити увагою, турботою та залучити до активної співпраці у вихованні дітей на принципах Добра, Гуманізму, Краси практично всі молоді сім'ї України на різних етапах їх становлення, розвитку і функціонування, з різними типами сімейного середовища і різними виховними можливостями; змінити якість їхнього життя шляхом духовного зростання, зміцнення матеріального благополуччя, формування позитивного ставлення до себе та інших, накопичення досвіду гуманних взаємин. (Гуманні взаємини – різновид моральних стосунків, які виявляються у доброзичливості, довірі, повазі, турботі, допомозі, справедливості, непримиримості до зла, жорстокості, насилля).

До здійснення соціально-педагогічного патронату молодих сімей залучаються практично всі соціальні структури: дитячі центри, дошкільні навчальні заклади, центри матері і дитини; наукові установи, навчальні заклади, в яких готують відповідних спеціалістів і соціальних педагогів; медичні установи, органи юстиції, органи місцевого самоврядування, соціальної опіки; Соціальні служби для сімей і молоді, Міністерство у справах сімей, молоді і спорту, Міністерство освіти і науки України. Доречним також є залучення громадських організацій.

В організації їх роботи принципово важливим є розуміння того, що ефективність виховання дітей у сім'ї значною мірою забезпечується рівнем вихованості самих батьків, їх готовністю до виховання дітей; забезпеченням умов повноцінного функціонування сім'ї, їх педагогічною доцільністю.

Соціально-педагогічний патронат молодих сімей розгортається за місцем їх проживання та перебування дітей у навчально-виховних закладах. Для координації цієї роботи необхідно:

- мати соціальний паспорт кожного міста, селища, району, мікрорайону, будинку, окремих сімей;
- обрати органи соціально-педагогічного управління у представництві фахівців і представників громадськості; означити і розписати їхні обов'язки і функції відповідно підпорядкування і сфери діяльності;
- розробити конкретні програми дії (загальну, регіональну, місцеві) відповідно соціально-педагогічних потреб сучасних молодих сімей, мети і завдань їх соціально-педагогічного патронату; визначити конкретних виконавців програм та узгодити їх дії;

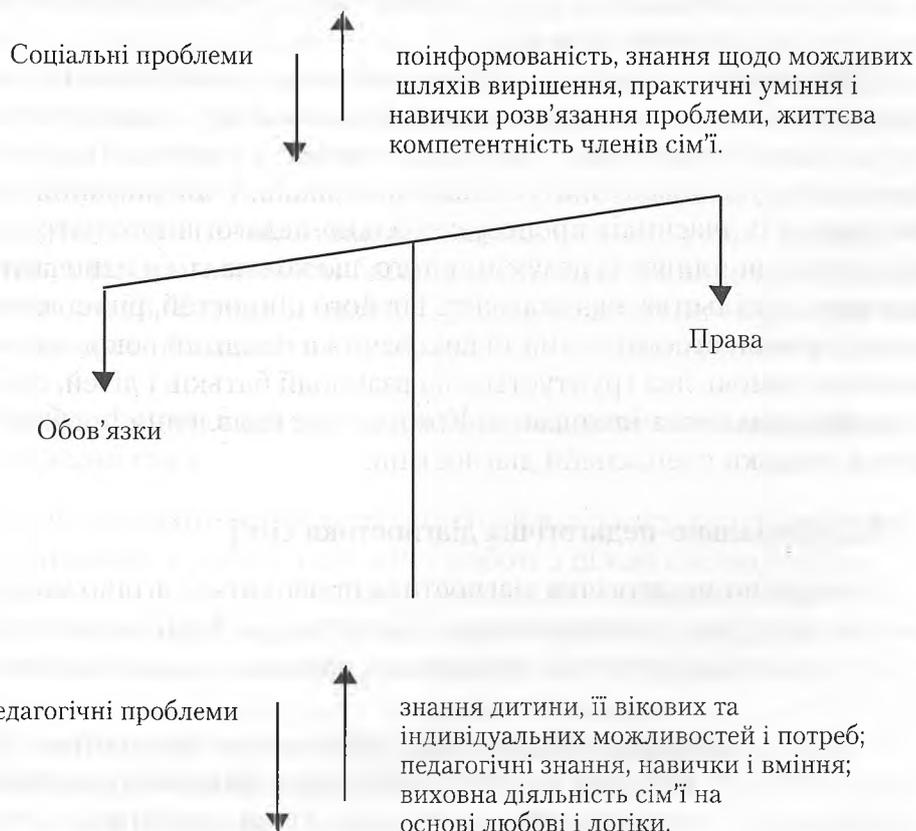
- забезпечити контроль кваліфікованого здійснення соціально-педагогічного патронату сімей.

Процес соціально-педагогічного патронату молодій сім'ї передбачає цілісність, наступність, етапність і цілепокладання щодо формування соціально-педагогічної компетентності сім'ї. Вона досягається розумінням мети і прагненням до її реалізації, комплексним усвідомленням проблем, впливом і взаємодією, послідовним вирішенням етапних завдань становлення і розвитку сім'ї та конкретної особистості.

3.1. Модель соціально-педагогічної компетентності молодій сім'ї

Соціально-педагогічна компетентність сім'ї характеризується станом гармонійних (безконфліктних) стосунків сім'ї з іншими соціальними інститутами і внутрішньосімейних стосунків між членами сім'ї.

Компетентність досягається врівноваженням проблем і можливостей їх вирішення або запобігання.

Поінформованість – обізнаність щодо існуючих проблем.

Вікові особливості дитини – показники психофізичного розвитку, які є закономірними для певного віку.

Індивідуальні можливості – фізична здатність та психологічні риси, що формуються на основі вроджених анатомо-фізіологічних особливостей людини і впливу навколишнього соціального середовища.

Життєва компетентність – рівень усвідомлення особистістю навколишньої дійсності, її проблем і шляхів їх розв'язання.

Виховна діяльність на основі любові і логіки – виховання любов'ю, яка не означає вседозволеності, не терпить нешанобливого ставлення, але водночас є настільки мудрою, що дозволяє дітям робити помилки і вчитися на них. А логіка зосереджується на наслідках, які є результатом цих помилок. Ці наслідки, у поєднанні з батьківським розумінням і співпереживанням дитячих проблем, несуть у собі великий виховний потенціал, завдяки чому формується самооцінка дитини, її вміння розв'язувати проблеми, поводитися і виявляти емоції адекватно до ситуацій, що виникають, грамотно робити вибір та спонукає до обдумування вчинків, а, отже, до відповідальності за них.

Пропонована модель схематично зображує соціально-педагогічний патронат сім'ї як інтегровану єдність її соціальних і педагогічних проблем та шляхів розв'язання, які відкриваються і реалізуються на основі обізнаності, усвідомлення, спеціальних знань і дотримання прав та обов'язків всіх учасників процесу соціально-педагогічного патронату. Така її сутність впливає із розуміння того, що кожна сім'я одночасно є підсистемою суспільства, яка залежить від його цінностей, рівня життя і політики держави стосовно сім'ї та виховання в ній дітей і окремою педагогічною системою, яка ґрунтується на взаємодії батьків і дітей, спільності інтересів і завданнях виховання. Комплексне виявлення проблем відбувається завдяки спеціальній діагностиці.

3.2. Соціально-педагогічна діагностика сім'ї

Спеціально-педагогічна діагностика проводиться згідно моделі соціально-педагогічної компетентності і базується на 3-х її основних компонентах: соціальному статусі, обов'язках і правах, соціально-педагогічних проблемах:

1. Аналіз соціального статусу сім'ї. Об'єктивно: проводиться на основі соціологічних методик та інструкцій щодо вивчення матеріального становища сім'ї (наявності окремого житла, рівня заробітної плати, доходів на кожного члена сім'ї, побутових умов), соціального статусу (рівня

освіти, сфери зайнятості), способу життя, зв'язків з іншими соціальними структурами (школою, дошкільним навчальним закладом, позашкільними дитячими організаціями, з різними громадами тощо). Суб'єктивно: на основі аналізу висловлюваних нарікань членів сім'ї щодо їхніх проблем, ієрархії цих проблем, способів їх вирішення сім'єю.

Мета такої діагностики – отримати інформацію (об'єктивну та суб'єктивну) про зовнішні фактори впливу на “самопочуття” сім'ї, її здатність їм протидіяти, визначити тип сім'ї.

2. Аналіз знань членів сім'ї про обов'язки та права стосовно одного та у взаєминах із суспільством, конкретних прикладів поведінки і фактів відповідної діяльності. Здійснюється на основі спостережень, опитування, бесід.

Мета – отримати уявлення про знання і розуміння суті членами сім'ї юридичних і моральних стосунків у родині та поза нею, виявити проблеми правової некомпетентності і моральної безвідповідальності.

3. Аналіз педагогічних проблем сім'ї. Здійснюється на основі спостереження за моделями поведінки членів сім'ї, особливостями спілкування і взаємодії, проведення вільного часу та на основі застосування психолого-педагогічних методик вивчення взаємин у колективі (сім'я – це малий колектив), самопочуття її членів, створення ситуацій морального вибору, моделювання і аналізу різних виховних ситуацій та рольових позицій.

Мета – отримати уявлення про мікроклімат сім'ї, тип виховного середовища, особливості спілкування і взаємостосунків у сім'ї, педагогічне мислення та рівень готовності батьків до виконання виховної функції і рольових позицій “батька” і “матері”, рівень педагогічної культури сім'ї, виявити конкретні педагогічні проблеми сім'ї та їх причини.

4. Зміст, форми і методи соціально-педагогічного патронату молоді сім'ї

Соціально-педагогічний патронат сімей відбувається на 4-х рівнях: у роботі з батьками, у роботі з дітьми, у роботі з цілою сім'єю, у підготовці і самопідготовці фахівців, які залучаються до соціально-педагогічного патронату. Однак найбільшій ефективності процес формування соціально-педагогічної компетентності сім'ї досягає тоді, коли відбувається як безпосередній робіт соціального педагога з батьками, з дітьми, з сім'єю, так і у щоденній праці кожного з них над собою на основі отриманих знань і накреслених для них індивідуальних напрямків особистісного зростання. Без такого комплексного підходу результативність буде невисокою.

4.1. Робота з батьками змістовно передбачає формування у них здорового способу життя і ціннісного ставлення до дитини і сім'ї, правової культури, педагогічної культури як синтезу наукових знань і етнопедagogіки, психологічної і педагогічної готовності до виконання батьківських функцій і відповідальності за якість їх виконання, подолання конфліктів у сім'ї і соціумі, життєвої компетентності, активної життєвої позиції, допомогу в організації змістовного сімейного і дитячого дозвілля, навчання поводженню в екстремальних ситуаціях, включення у благодійну діяльність.

Зміст роботи реалізується у різних її формах, а саме: у роботі школи молодих батьків, Центрах матері і дитини, у сімейних і родинних клубах, постійно діючих спеціальних лекторіях, групових та індивідуальних консультуваннях, у системі роботи з сім'єю за місцем проживання, у дошкільних навчальних закладах, батьківських конференціях, в обміні досвідом.

Методи активізації навчально-виховної взаємодії: аналіз життєвих і виховних ситуацій; самоаналіз і критичне ставлення до власної життєдіяльності, її результатів; розв'язання педагогічних завдань; соціально-рольові і педагогічні ігри; дидактичні комунікативні ситуації, моделювання соціальних і виховних ситуацій, тренінги рольової поведінки та спілкування.

Превентивні методи виховання соціально-педагогічної компетентності батьків і здорового батьківства:

- можливість вільного вибору батьками *форм* отримання спеціальних знань, навичок і умінь (участь у тренінгах, відвідування спеціально організованих курсів, індивідуальні заняття, дистанційне навчання тощо);

- обов'язкове прослуховування курсу лекцій для молодят про етику сімейного життя, психологію взаємин і моральну та правову взаємовідповідальність (за місцем подання заяви на реєстрацію шлюбу у термін його чекання);

- під час вагітності – спеціальні курси при жіночих консультаціях за темами: планування сім'ї, особистої гігієни, здорового способу життя, психологічної готовності до пологів і зміни статусу сім'ї, профілактики патології пологів і розвитку дитини внутрішньоутробного періоду, догляду за новонародженими, ознайомлення з особливостями їх психофізичного розвитку в перші місяці життя. До такого навчання залучаються також чоловіки – майбутні тата.

На цих курсах для вагітних жінок обов'язково організуються фі-

зичні заняття на основі підбраного комплексу вправ для забезпечення успішних пологів. По завершенню курсів і після успішних пологів майбутнім батькам даруються комплекти спеціальної літератури за рахунок місцевих бюджетів.

Соціально-педагогічна робота з батьками здійснюється на основі дидактики навчання і виховання дорослих.

4.2. Робота з дітьми дошкільного віку передбачає їх виховання і навчання відповідно вікових потреб і можливостей розвитку, особливостей світосприймання і видів провідної діяльності.

Зміст роботи забезпечується цілеспрямованою підготовкою дитини до самостійного життя у соціумі, усвідомлення і виконання нею ролей дитини, братика (сестрички), члена родини, члена дитячого колективу, майбутнього чоловіка (дружини), батька (матері), господаря (господини), громадянина.

Форми роботи: навчання, ігрова діяльність, театралізовані дійства, артпедагогіка, включення у добродійну діяльність на користь інших, набуття досвіду гуманних взаємин.

Методи роботи добираються відповідно специфіки сімейного виховання, особливостей світосприймання дошкільників, провідного виду їхньої діяльності – гри і різних видів активності; потреб реабілітації.

Превентивними заходами у роботі з дітьми дошкільного віку є: приділення особливої уваги духовній сфері життєдіяльності, формування основ духовності особистості, засвоєння і усвідомлення на доступному рівні цінностей сімейного і суспільного життя, виховання дитини на засадах гуманізму і акмепедагогіки.

У роботі з дітьми групи ризику використовується комплексна соціально-педагогічна діагностика їх розвитку, до якої долучаються лікарі, психологи, педагоги, соціальні працівники. Завдання такої діагностики полягає у необхідності виявлення об'єктивного стану здоров'я дитини, здійснення кваліфікованої оцінки її особистісного розвитку і визначення блокіраторів проходження психічних процесів, тобто причин її психічних станів.

За результатами перевірки складається психолого-педагогічна характеристика дитини. Вона слугує підставою для вироблення індивідуальних програм реабілітації, психокорекції та виховання.

Найбільш ефективними у роботі з дітьми цієї категорії дошкільного віку є наступні форми роботи: ігротерапія, арттерапія, музикотерапія, бібліотерапія, логотерапія, драмотерапія.

/Діти групи ризику – це діти, які на собі відчули дію значної кількості травмуючих факторів сімейного чи суспільного життя (ситуацій переживання, стресів, насилля тощо), що принесли їм страждання, біль і зробили їх озлобленими, готовими до помсти. Депривовані діти (ті, що тривалий час були обмежені у можливостях щодо задоволення основних психічних і соціальних потреб), діти з девіантними формами поведінки, з різними видами адикцій (залежностей), прийомні діти/.

4.3. Робота з сім'єю передбачає врахування сучасних тенденцій розвитку батьківсько-дитячих стосунків, їх типології; ціннісних орієнтацій сім'ї; особливостей впливу сім'ї на становлення особистості дошкільника; особистісних якостей батьків і дітей.

Зміст роботи забезпечується знанням конкретних соціально-педагогічних проблем конкретних сімей, виявленням їх причин і пошуком шляхів вирішення, процесом самопізнання сім'ї своїх внутрішніх резервів стабільності, вивченням родинних традицій, чинного законодавства, спрямованістю на індивідуальні та міжособистісні зміни, вдосконаленням виховної функції сім'ї та функції первинної соціалізації дитини, включенням сім'ї у активне соціальне життя.

Форми роботи: індивідуальні, диференційовані, групові, масові; залучення до проведення свят міста, вулиці, будинку, Дня матері, батька, сім'ї, людей похилого віку; створення кабінетів психологічного розвантаження; розвиток мережі консультаційних центрів і служб для сім'ї; створення Центрів матері і дитини; створення у кожному районі Центру допомоги сім'ї, фахівці якого надаватимуть юридичні, педагогічні, психологічні, послуги сім'ям, проводитимуть економічне навчання батьків, залучатимуть їх до догляду за дітьми, залишеними батьками на кілька годин при потребі вирішення сімейних і побутових проблем. У таких Центрах допомоги сім'ї можливий обмін дитячими речами, влаштування благодійних виставок-ярмарків продуктів сімейної творчості, гуртків сімейної творчості тощо.

Методи – сімейне консультування, позитивна сімейна терапія, сеанси сімейної психотерапії, діалогова взаємодія, стимулювання, забезпечення мотивації, самодопомога, самовдосконалення, вивчення родоводу, артпедагогіка, педагогічна анімація.

Превентивні заходи – виховання ціннісного ставлення до життя, до сім'ї і роду, до себе, до соціуму, до Батьківщини; компетентність соціального педагога; формування готовності сім'ї до співпраці і взаємодії.

Особливої уваги потребують опікунські, прийомні сім'ї і Дитячі будинки сімейного типу. В них, здебільшого, виховуються діти, які вже

отримали негативний соціальний досвід у біологічних сім'ях і раніше виховувались в інших соціокультурних умовах, що викликає ризики взаємної адаптації і родинної ідентифікації. З метою їх уникнення чи упередження необхідна підготовка кандидатів у прийомні батьки, організація соціального супроводу приймних сімей, моніторинг якості їх діяльності.

4.4. Факторами компетентності соціального педагога є: співчутливе розуміння батьків і дітей – почуття емпатії, в основі якого вміння ставити себе на місце інших; здатність до самопізнання; готовність до використання методів сімейної педагогіки – здатність мислити категоріями змісту і сутності позитивної сімейної педагогіки і використовувати їх відповідно до потреб кожної конкретної сім'ї; моделювати різні соціальні і виховні ситуації, прогнозувати перспективу їхнього розвитку в залежності від конкретних особистісних характеристик членів сім'ї і умов їх функціонування; враховувати і використовувати досвід і кращі надбання світових технологій допомоги сім'ї, зокрема її соціально-педагогічного патронату.

4.5. Етапи соціально-педагогічного патронату сім'ї

Соціально-педагогічний патронат сім'ї включає наступні етапи:

- 1) спостереження;
- 2) поглибленої діагностики;
- 3) аналізу;
- 4) соціальної і психолого-педагогічної допомоги; соціального супроводу;
- 5) стимулювання сім'ї та її членів у самопомозі.

Кожний з цих етапів має свою специфіку і конкретно наповнений зміст. Їх результативність значною мірою досягається компетентністю соціального педагога, його вмінням спілкуватися, користуватися діагностичним інструментарієм, здійснювати поведінковий аналіз, структурувати отриману інформацію, моделювати ситуації і шляхи виходу з них, показувати переваги різних варіантів, включати батьків і дітей у процес аналізування і пошуку, тим самим сприяти їх самовдосконаленню як в особистісному плані, так і в плані міжособистісних стосунків.

Особливого значення у такій діяльності соціального педагога із сім'єю набуває створення ним загального позитивного мікроклімату стосунків на основі оптимістичного погляду щодо перспектив розвитку дитини, стабілізації сім'ї і умов її життєдіяльності, заохочування позитивних якостей і добродійних справ членів сім'ї, дотримання коректності у висловлюваннях і висновках, висока соціально-педагогічна компетентність.

У своїй професійній діяльності соціальні педагоги керуються службовою інструкцією.

5. Кадрове забезпечення соціально-педагогічного патронату

Посередником у цілісному організаційно-педагогічному забезпеченні соціально-педагогічного патронату молоді сім'ї і одним із його виконавців виступає соціальний педагог.

Кваліфікований фахівець повинен володіти знаннями із соціології, психології, педагогіки, права, екології, соціоніки, інформатики, медицини, економіки та інших сучасних наук, отже – інтегрованими знаннями. Їх підготовку проводять навчальні заклади за спеціальністю “соціальна педагогіка/соціальна робота”.

Значне кадрове поповнення служби соціально-педагогічного патронату сім'ї можливе через перепідготовку спеціалістів, які вже мають вищу освіту по спеціальностях, близьких до соціальної педагогіки (психологів, педагогів, медиків) і бажають працювати у сфері соціальної педагогіки.

Форми перепідготовки:

1. *Очне навчання* на спеціальних курсах за розробленими соціально-педагогічними програмами, як за направленнями служб працевлаштування, так і за індивідуальним бажанням;

2. *Заочне навчання* (якщо людина зайнята в іншій виробничій або невиробничій сфері, але хоче отримати певні знання) шляхом отримання спеціальної літератури, конкретних завдань, аналізування соціальних і виховних ситуацій, вироблення підходів до їх вирішення і їх експертної оцінки фахівцями.

3. *Дистанційне навчання* – отримання комплексу освітніх послуг для населення за допомогою спеціалізованого інформаційно-навчального середовища через сукупність засобів передачі даних, інформаційних ресурсів, апаратно-програмового і організаційно-педагогічного забезпечення. Його послугами можуть користуватися не тільки ті, хто бажає займатися проблемами сучасної сім'ї професійно, а й будь-хто із користувачів комп'ютерів, які зацікавлені у отриманні необхідних соціально-педагогічних знань.

Переваги методу перед іншими полягають у тому, що він надає змогу отримання знань у зручний час і в умовах самостійно обраного, індивідуального темпу роботи. В його основу покладений модульний принцип: кожний окремих курс знань дає цілісну уяву про конкретну пред-

метну галузь, що дозволяє оперативно з кількох незалежних модулів курсів формувати навчальні програми за потребою.

Технологія дистанційного навчання вибудовується на сукупності методів, форм і засобів взаємодії з індивідом у процесі самостійного, але контрольованого засвоєння ним обсягу знань у вигляді друкованих і електронних матеріалів, аудіо-, відеопродукції, телепередач. Носіями інформації є: книги, магнітні чи лазерні диски, аудіо-, відеокасети. В якості засобів навчання – навчально-методичні комплекти, комп'ютери, телевізори, магнітофони і відеомагнітофони тощо.

В системі освіти дистанційне навчання відповідає принципу гуманізму, згідно якого ніхто не може бути полишеним можливістю навчатися з причин бідності, географічної чи тимчасової ізоляції, соціальної незахищеності і неможливості відвідування освітніх установ через фізичні недоліки або зайнятість виробничими чи особистими справами.

Всі три форми підготовки фахівців не є протилежними, а кожна з них може доповнювати одна одну, інтегруватися.

6. Фінансове забезпечення соціально-педагогічного патронату сім'ї: відбувається через цілеспрямовані кошти державного бюджету, передбачені на соціальні програми; залучення спонсорських коштів, розвиток меценатства, коштів місцевих бюджетів (особливо у столиці та інших великих містах України), різних фондів і громадських організацій.

7. Правові основи соціально-педагогічного патронату: Основний Закон – Конституція України; Міжнародні правові документи захисту прав дитини – Конвенція про права дитини, Декларація прав дитини, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей; Державні документи – Кодекс України “Про шлюб і сім'ю”; Закони України “Про охорону дитинства”, “Про дошкільну освіту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про статус і соціальний захист потерпілих від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”, “Про організацію служби у справах неповнолітніх і спеціальні підліткові заклади для неповнолітніх”; національна програма “Українська родина”.

Висновки

Процес соціалізації особистості і її результат в умовах трансформації суспільства характеризується досить протирічними тенденціями: від позитивних, до негативних, або про наслідки яких ще важко судити – потрібен час. До таких можна віднести:

- глобалізацію соціально-економічних і культурологічних процесів;
- значну зміну потреб, соціальних устремлінь, ціннісних орієнтацій;
- загострення потреби бути самим собою;
- підвищення соціально-психологічної напруги у середовищі дорослих і дітей;

- слухняність, підкоря, авторитаризм, приниження поступаються місцем свободі, підтримці, розумінню, прийняттю творчості, унікальності і достоїнства особистості;

- співіснування у сучасній молоді, з одного боку, соціального інфантілізму, споживацтва, готовності “ухопити”, бажання жити одним днем, зневіри в майбутнє і недовіри до дорослих. З іншого – інтересу і глибокої мотивації до отримання знань, творчого потенціалу, відчуття внутрішньої свободи, прагнення усвідомити своє “Я”, потреби розібратися в тому, що відбувається довкола, самоствердитися, причому самовідданою працею;

- формування елітної частини молоді – “золотої молоді”, яка прагне до домінуючих позицій у суспільстві і високої якості життя;

- значна частина молоді готова діяти на межі беззаконня, поступати честю, совістю заради досягнення матеріального благополуччя. Інша частина молоді виявилася розгубленою, безпомічною перед тим, що відбувається, відчуває себе “лишніми людьми”, “на узбіччі” життя, неспроможною стати господарями власної долі, реалізувати себе, а тому “йде на поводу обставин”;

- поширюються алкоголізм, наркоманія, нерозбірливість статевих стосунків, проституція, захворюваність на хвороби, що передаються статевим шляхом, ВІЛ/СНІД, загалом погіршується стан здоров'я населення, зростає суїцид. Разом з тим все більше розгортається робота державних і громадських організацій у попередженні цих негативних явищ;

- все більше групи підлітків підпадають під контроль і вплив кримінальних осіб і кримінальних структур, які насаджують у підлітковому середовищі свій “кодекс законів”;

- зростає кількість жертв соціалізації і осіб з ризикованою поведінкою;

- спостерігається досить велика протирічність у змісті і методах первинної соціалізації: одні батьки здійснюють сімейне виховання на основних принципах педагогіки достоїнства – діалогу, підтримки, поради, визнання; інші, – на жаль, їх більшість – традиційно, авторитарними методами;

- зростає кількість проблемних сімей. Проблемні сім'ї характеризуються внутрішньої нестабільністю, конфліктністю, заниженою або завищеною самооцінкою її членів, нечесними комунікаціями, ригідними, інертними, негуманними, не спрямованими на допомогу іншому і звужуючими життя нормами поведінки, девіаціями. Її соціальні зв'язки часто нестабільні і несуть неспокій у сім'ю або загрозу.

- для переважаючої більшості сімей характерними є: бідність, розлучення, алкоголізм; педагогіка насилля, сімейний шантаж;

- відсутність у значної частини батьків інтересу до життя дітей, відмова від необхідності пізнання своєї дитини, її індивідуальності призводять до дифіциту уваги, емоцій і відсутності допомоги у самовизначенні (часто – нав'язуванні дитині свого бачення щодо її потреб і майбутнього);

- збільшення кількості соціальних сиріт, у тому числі відмовних дітей, бездоглядних, безпритульних;

- відсутність духовної близькості між батьками і дітьми, розуміння, довірливих взаємин (ситуація, за якої нікому не має діла до іншого раніше теж була досить поширеною, але це значною мірою компенсували школа, дошкільні навчальні заклади, дитячі й молодіжні організації, численні безоплатні гуртки при навчально-виховних закладах і за місцем проживання, дитячі й молодіжні організації).

Ці та інші тенденції і проблеми розкривають основний зміст соціалізації особистості у контексті її можливостей і ризиків.

Теми для самостійної роботи й рефератів

Поняття соціалізації особистості, її види.
Основні концепції соціалізації особистості, їх характеристики.
Основні категорії соціалізації особистості у контексті соціальної педагогіки.
Роль соціального середовища у соціалізації особистості.
Особливості соціалізації особистості на різних етапах онтогенезу.
Складові частини соціальної педагогіки у контексті вікових етапів соціалізації особистості.
Співвідношення соціалізації і виховання як єдиного процесу.
Основні тенденції і проблеми соціалізації особистості у сучасних умовах.
Значення соціального досвіду дитини у соціальному становленні особистості.
Дитяча бездоглядність і безпритульність, їх причини.
Ідентифікація особистості: її види і особливості.
Соціальна ідентифікація особистості.
Особливості соціально-емоційного розвитку дітей у закладах інтернатного типу.
Фактори соціалізації особистості.
Роль особистості у соціалізуючому процесі.
Механізми соціалізації особистості, їх характеристика.
Джерела формування дитячої і молодіжної субкультури.
Поняття “субкультура”, “дитяча субкультура”, “соціокультура” і “соціокультурний світ дитини”.
Вплив соціального середовища на соціокультурний досвід дитини.
Ціннісні орієнтації як основа соціалізації особистості.
Молодіжна субкультура в сучасних умовах.
Що таке “складна життєва ситуація” та можливі шляхи виходу з неї.
Соціальні ролі особистості.
Соціально-педагогічні проблеми сучасного сімейного виховання.
Виховний потенціал сімейного середовища.
Можливості й ризики сучасного сімейного виховання.
Причини і типи сімейного неблагополуччя, їх вплив на соціалізацію дитини.
Девіації підліткового віку як соціально-педагогічна проблема.
Норми і відхилення від норми у соціальній педагогіці.
Сутнісна характеристика соціального виховання дитини.
Роль соціальних відхилень від норми у процесі соціалізації дитини.
“Віктимність”, “віктимізація” і “віктимогенність”: їх суть і зміст.
Види і типи жертв соціалізації.
Соціально-педагогічна допомога жертвам соціалізації.
Групи ризику, їх типологічні характеристики.
Первинна соціалізація дитини.
Етичні принципи позитивної соціалізації.
Соціальна адаптація і дезадаптація особистості.
Індивідуалізація як компонент соціалізації особистості.
Соціалізація і ресоціалізація особистості.
Концептуальні засади здійснення соціально-педагогічного патронату сім’ї.

Література

1. Алексеевко Т.Ф. Методологічні засади соціалізації особистості у контексті соціальних проблем. – Зб.наук.праць. Педагогічні науки. Випуск 35. “Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства”. – Херсон, 2003.
2. Алексеевко Т.Ф. Умови виховання дитини. – К., 2005. – 146 с.
3. Андреева Г.Н., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная педагогика XX столетия: Теоретические подходы. – М., 2002.
4. Антология педагогической мысли второй половины 19 – начала 20 в. – М., 1990.
5. Антология педагогической мысли России с древнейших времен до 18 в. – М., 1985.
6. Антология социальной работы. – М., 1995.
7. Битинас Б.П. Введение в философию воспитания. – М., 1996.
8. Бобнев М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 1978.
9. Бочарова В.Г. Социальная педагогика. – М., 1994.
10. Бочарова В.Г. Социальное воспитание учащихся. – М., 1991.
11. Бочарова В.Г. Социально-педагогическая деятельность как научная категория. Научный доклад. – М., 2002.
12. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М., 1999.
13. Вершловский С.Г. Общее образование взрослых: стимулы и мотивы. – М., 1987.
14. Вишняков А.С. Диалектическая взаимосвязь социальной педагогики и социальной политики как предмет научного исследования. – М., 2000.
15. Giddings F/ The Theori of Socialization. – N.-Y., 1897. – P.22.
16. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – СПб., 2004.
17. Головаха Е.И., Папина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 189с.
18. Гуров В.Н. Опыт организации социально-педагогической работы // Педагогика. 1992. – № 5,6.
19. Джеми Валкер. Тренинг разрешения конфликтов. Для начальной школы. – Санкт-Петербург, 2001. – 128 с.
20. Джил Горелл Барис. Социальная работа с семьями в Англии. – М., 1993.
21. Дж. Ритцер. Современные социологические теории. – М.-СПб., 2000.
22. Загвязинский В.И., Зайцев М.П., Кудашов Г.Н., Селиванова О.А., Строков Ю.П. Основы социальной педагогики: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / Под ред. П.И.Пидкасистого. – М., 2002.
23. Закатова И.Н. Социальная педагогика в школе. – М., 1996.
24. Зверева О.Л., Ганичева А.Н. Семейная педагогика и домашнее воспитание. М., 1999.
25. Иващенко Г.М. и др. Социальная реабилитация детей и подростков в специальных учреждениях. – М., 1996.
26. Идентичность. Хрестоматия. /Сост. Л.Б.Шейдер. – М., 2003.
27. Каптерев П.Ф. Общий ход развития русской педагогики и ее главные периоды // Педагогика. – 1992. – №3 - 4. – С.73.
28. Кон И.С. Ребенок и общество. – М., 1988.
29. Кон И.С. Социализация и воспитание молодежи. // Новое педагогическое мышление. /Под ред. А.В.Петровского. – М, 1989.
30. Косарецкая С.В., Синягина Н.Ю. О неформальных объединениях молодежи. – М., 2004.
31. Котова И.Б., Шиянов Е.Н. Социализация и воспитание. – Ростов-на-Дону, 1997.
32. Лукашевич М.П. Соціалізація. – К., 1998.

33. Маленкова Л.И. Теория и методика воспитания. – Учеб. пособие. – М.: Пед.общество России, 2002. – 478 с.
34. Малыгин В.П. Из опыта организации комплексной социальной работы семейной направленности в муниципальном районе “Раменки”. – М., 1996.
35. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика. – М., 2005.
36. Маслова Л.Ф. Социальная педагогика в контексте культуры// Рабочая книга социального педагога. Ч. 2. – Орел, 1995.
37. Медведева И.Я., Шишова Т.Л. “Новые” дети”. Книга для родителей и педагогов. – М., 2000.
38. Методика воспитательной работы.: Учб. Пособие. /Под ркед В.А.Сластенина. – М., 2002.
39. Мид М.Культура и мир детства. /Пер. с англ. – М., 1988.
40. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997.
41. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – 3-е изд., испр., доп. – М., 2002.
42. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики. Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2002.
43. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики. Учб.для студентов высших педагогических учебных заведений. – 2-е изд., перераб.и доп. – М., 2002.
44. Наторп П. Социальная педагогика. – СПб., 1911.
45. Никандров Н.Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысячелетий. – М., 2000.
46. Никитин В.А. Понятие и принципы социальной педагогики. – М.. 1996.
47. Олиференко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. – М., 2002.
48. Пальчевський С.С.Соціальна педагогіка. – Навчальний посібник. – К., 2005.
49. Parson T. The Social System. – Glencog III, 1957.
50. Педагогические условия социальной реабилитации подростков. М., 1994.
51. Петрушин В.И. Психологические аспекты деятельности учителя и классного руководителя. – М.,2001.
52. Плоткин М.М. Социальное воспитание школьников. Монография. – М., 2003.
53. Прихожан А.И., Толстых Н.Н. Дети без семьи. – М., 1990.
54. Проблемы, методика и опыт социальной реабилитации детей и подростков в современных условиях. – М., 1994.
55. Ратгер М. Помощь трудным детям. – М., 1987.
56. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб., 1999.
57. Рожков М.И. и др. Концепция социализации ребенка в работе детских организаций. – М., 1991.
58. Российская энциклопедия социальной работы: В 2 т. - М., 1997.
59. Селиванов В.С. Основы общей педагогики: теория и методика воспитания. – М., 2002.
60. Семенов В.Д. О проблемах социальной педагогики // Магистр, 1991. – №11.
61. Скрипкина Т.И. Психология доверия. – М., 2002.
62. Словарь-справочник по социальной работе // Под ред. Е.И.Холостовой. – М., 1997.
63. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Жить в мире с собой и другими. Тренинг толерантности для подростков. – М., 2001. – 112 с.
64. Социальная защита молодежи: вопросы теории и практики. – М. 1994.
65. Социальная помощь семье и детям. – М., 1987.
66. Социальная психология / Под ред. А.Н.Сухова, А.А.Деркача. – М., 2003.
67. Тард Г.Социальные этюды. – Спб., 1902.

68. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002.
69. Филонов Л.Б. Технология установления контакта с дезадаптированными подростками в процессе их реабилитации // Проблемы, методика и опыт реабилитации детей и подростков в современных условиях. – М., 1994.
70. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб., 2000.
71. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Часть 1. – М., 2000.
72. Холостова Е.И. Генезис социальной работы в России. – М., 1995.
73. Чабан О. У пошуках вирішення проблеми "важких" дітей // Рідна школа. – 2003. – №5. – С.19-21
74. Чорбинский С.И. Социальная работа и социальная программа в США. – М., 1992.
75. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога. – М., 2002.
76. Шульга Т.И., Слот В., Спанияр Х. Методика работы с детьми "группы риска". – М., 2001. – 128 с.
77. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии. – М., 1969.
78. Щуркова Н.Е. Прикладная педагогика воспитания. – М.-СПб., 2005.
79. Энциклопедия социальной работы: в 3 т. – М., 1996.

Навчальне видання

АЛЕКСЕЄНКО Тетяна Федорівна

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ:
МОЖЛИВОСТІ Й РИЗИКИ**

Науково-методичний посібник

Верстка Макаренко С. О.
Художнє оформлення Славінський О. Б.

Підписано до друку 10.10.2007. Формат 70х100¹/16.
Гарнітура Petersburg. Папір офсетний.
Умов.друк.арк. 12,25. Тираж 500 прим.

Видавництво «Педагогічна думка»
04053 м. Київ, вул. Артема, 52-а, корпус 2
тел./факс 484-30-71
books@sambook.com.ua

Свідоцтво про внесення до Держреєстру
серія ДК № 137 від 03.08.2000 р.

Виготовлено на фірмі «Саммит-книга»

ДК «Саммит-книга»
04060 м. Київ, вул. М. Берлінського, 9
тел./факс 501-93-94

Алексєєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики.
С-69 Науково-методичний посібник. – К., 2007. – 152 с.
ISBN 978-966-644-053-5

У науково-методичному посібнику викладено теоретико-методологічні підходи до визначення сутності й змісту соціалізації особистості, розкрито її види і механізми, місце у контексті соціальної педагогіки і особливості її співвіднесення з вихованням, основні детермінанти соціалізаційного процесу.

Посібник розрахований на студентів, аспірантів, а також науковців, які навчаються і працюють у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи.

ББК 60.5